

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ ____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **РУСЬКА ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО МОДЕРНУ (XIII – XVII ст.)**

Керівник: к.і.н., доцент

Шевченко Наталія Володимирівна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: директор Центрального державного
архіву вищих органів влади та
управління України,

д. і. н., професор

Левченко Лариса Леонідівна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав: здобувач VI курсу групи 634 М

Захарченко Максим Геннадійович

(П.І.Б.)

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

Миколаїв – 2024 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	факультет політичних наук
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	032 «Історія та археологія» (шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри історії
_____ І. С. Міронова
“___” _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ**

Захарченка Максима Геннадійовича

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) **Руська історична спадщина в період пізнього середньовіччя і раннього модерну (XIII – XVII ст.)**

Керівник роботи Шевченко Наталія Володимирівна, к.і.н., доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від
«11» жовтня 2023 року № 184

2. Строк подання здобувачем проєкту (роботи) «06» лютого 2024 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом дипломної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.В.		
Розділ 1	Шевченко Н.В.		
Розділ 2	Шевченко Н.В.		
Розділ 3	Шевченко Н.В.		
Висновки	Шевченко Н.В.		

7. Дата видачі завдання 11.10.2023**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	жовтень 2023	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2023	
3.	Розділ 2. Києво-Руська держава як феномен Центрально-Східної Європи та спроби її відновлення колишніми удільними князівствами	листопад 2023	
4.	Розділ 3. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське та Річ Посполита як спадкоємець Києво-Руської державної традиції	грудень 2023	
6.	Висновки	грудень 2023	
7.	Переддипломна практика	22.01 – 04.02. 2024	
8.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2024	
9.	Попередній захист	02.02.2024	
10.	Рецензія на дипломну роботу	06.02.2024	
11.	Захист дипломної роботи	27.02.2024	

Здобувач

(підпис)

Захарченко М. Г.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Шевченко Н. В.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
 РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	 10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база	22
1.3. Методологія та методи дослідження	30
 РОЗДІЛ 2. КИЄВО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ЯК ФЕНОМЕН	
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СПРОБИ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ	
КОЛИШНІМИ УДІЛЬНИМИ КНЯЗІВСТВАМИ	34
2.1. Феномен Києво-Руської держави	34
2.2. Занепад Києво-Руської держави	44
2.3. Галицько-Волинська держава	56
 РОЗДІЛ 3. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ, РУСЬКЕ І	
ЖЕМАЙТІЙСЬКЕ ТА РІЧ ПОСПОЛИТА ЯК СПАДКОЄМЕЦЬ	
КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ	73
3.1. Зародження та формування ВКЛ (кінець XII – перша половина XIV ст.)	73
3.2. ВКЛ за князювання Ольгерда, Ягайла та Вітовта	86
3.3. ВКЛ під владою династії Ягелонів (від 1430 до 1569 рр.)	100
3.4. Королівство Польське та Річ Посполита як спадкоємець Києво-Руської держави	112
 ВИСНОВКИ	 122
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	 127

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що Києво-Руська держава – це унікальний приклад державності в нашій історії, котрий, через незгоди та жахи слідуючого за ним періоду ординської навали, через постійну внутрішню боротьбу, перетворився в образ ідеального світу. Вона залишила по собі великий спадок: саме за часи Русі на гігантській території від Чорного моря і до Білого розповсюдилась нова релігія – Православ'я, право, мова – давноруська, почала формуватись відносно єдина культура. Тобто створився спільний цивілізаційний простір, який відрізнявся від суміжних Степу, Скандинавії, Візантії (далі – РOMEї). І після припинення існування Києво-Руської держави цей простір виявився порожнім. А оскільки його мав хтось заповнити, на периферії почали виникати власні державницькі проекти (Велике князівство Литовське, Московія, Галицько-Волинська держава, пізніше – Річ Посполита), які, задля обґрунтування своїх амбіцій, а також задля легітимації своїх прав на свої та сусідні території, почали посилятись на наступність Києво-Руської державницької традиції, на її спадок.

Це, з одного боку, дозволило українській та білоруській культурам зберегтись, але з іншого, перетворило їх землі – колишній політичний центр Києво-Руської держави, на поле бою. Поле бою різних претендентів за великий спадок Русі. Основна кількість доленосних для цих територій подій (в межах досліджуваних в даній роботі XIII – XVII ст.) були пов'язані саме з визначенням цього питання. Навіть, якщо відкинути минуле та перенестись у сьогодення, то ми можемо побачити ту саму боротьбу, між тими самими претендентами на Києво-Руський спадок – Україною та росією.

Тому дослідження цього питання є не тільки важливим, а й актуальним, особливо в межах подій російсько-української війни. Адже кожна війна є не тільки боротьбою за майбутнє, вона є і боротьбою за минуле, а минуле потрібно знати. Одночасно з тим, частина проектів-

претендентів на Києво-Руський спадок виникали, формувались та існували в умовах симбіозу народів, що спільно творили ці держави, і де (як, наприклад, Велике князівство Литовське та Річ Посполита) ми можемо знайти приклад співіснування у минулому, досвід якого можемо використати у побудові добросусідських відносин у наші дні.

Об'єктом дослідження є руська історична спадщина в період пізнього середньовіччя і раннього модерну.

Предметом дослідження є держави, що виникли та спірались на фундамент Києво-Руської спадщини – Галицько-Волинська держава, Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполита, Московія.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідити києво-руську історичну спадщину: розглянути основні критерії значення Києво-Руської держави для регіону; висвітлити становлення та розвиток держав, що діяли в цьому регіоні в подальший період (XIII – XVII ст.), які інституції руської державності вони використали, як їх модфікували, та яким чином на спадок Києво-Руської держави претендували.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми;
- оцінити місце та роль Києво-Руської держави в історичному самосприйнятті країн Центрально-Східної Європи (феномену Києво-Руської держави);
- визначити основних претендентів на Києво-Руський спадок у XIII – XVII ст.;
- дослідити історичну роль Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої та Галицько-Волинської держави;
- осмислити мотиви та причини використання Києво-Руської спадщини досліджуваними державами;
- визначити трансформацію інститутів влади, притаманних києво-руській державній традиції;
- розглянути роль релігійних інститутів у досліджуваних процесах.

Хронологічні межі окреслені періодом пізнього середньовіччя та раннього модерного часу XIII – XVII ст.

Територіальні межі роботи окреслені межами існування Києво-Руської держави, а також сусідніми землями Литви та Польщі.

Методологічна основа дослідження визначена такими принципами, як історизм, об'єктивність і всебічність пізнання. Вона дозволяє відтворити процеси, що відбувались в досліджуваній проміжок часу та власне дослідити їх протікання. Оскільки тема дослідження складна, обіймає широкий проміжок часу та територій, на яких утворились декілька історіографічних традицій, вона вимагає застосування різноманітних методів, таких як бібліографічний, історико-типологічний, історико-порівняльний та географічний. Поєднання цих принципів і методів допомагає в дотриманні об'єктивності, створенні обґрунтованих висновків і достовірних результатів, котрі несуть у своїй основі наукову новизну.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному паралельному розгляді історичних процесів, що протікали в регіоні Центрально-Східної Європи в період пізнього середньовіччя та раннього модерну. А саме – історичного шляху руської історичної спадщини, як базису державотворчих процесів. Визначено особливості «феномену» киево-руської державності; досліджено історію використання киево-русських державних інститутів, а також трансформаційні процеси що з ними відбувались в досліджуваній період; проведено комплексне дослідження історіографічної бази проблеми; зроблено узагальнення, сформульовано висновки.

Практичне значення наукової роботи полягає у можливості використання її результатів та матеріалів при написанні узагальнюючих праць з історії, спеціальних історичних курсів, а також у процесі викладання відповідних дисциплін у вищій школі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки знайшли відображення у виступах на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема:

– Захарченко М. Г. Концепція держави // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези доповідей наукової конференції «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», Миколаїв, 16 листоп. 2022 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 89–91.

– Захарченко М. Г. Проєкти відродження Речі Посполитої у минулому // «Європейський Союз і Україна: передісторія, історія, сучасність» в рамках реалізації міжнародного проєкту Еразмус+ за напрямком Модуль Жана Моне «Імплементация європейських цінностей як базис демократії в Україні», Миколаїв, 16 червн. 2023 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 149–152.

– Захарченко М. Г. Lithuania-Russian syncretism in the process of formation Grand principality of Lithuania // «Становлення сучасної Української держави: роль європейських цінностей у формуванні демократичного буття» в рамках реалізації освітнього проєкту ЄС Еразмус+ «Імплементация європейських цінностей як базис демократії в Україні» за підтримки Ради молодих учених при Міністерстві освіти та науки України й ВГО «Інноваційний університет» на базі Чорноморського національного університету ім. Петра Могили, Миколаїв, 7 листопад. 2023 р. / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 149–152.

– Гайдай О. М., Захарченко М. Г. Проєкти відродження Речі Посполитої у минулому // Міжнародна науково-практична конференція «Російсько-українська війна: Історичні ретроспективи та сучасні реалії», Переяслав, 18-19 травня. 2023 р. / Університет Григорія Сковороди в Переяславі. Переяслав: Університета Григорія Сковороди в Переяславі, 2023. С. 46–49.

Публікації.

– Шевченко Н. В., Захарченко М. Г. Литовсько-український науковий проєкт «Спільна історична спадщина Великого князівства Литовського і пам'ять регіону Східної Європи» // Старожитності Лукомор'я. 2023. № 6. С. 141–167.

Структура дипломної роботи побудована за предметно-хронологічним принципом та відповідає поставленій меті і визначеним завданням. Складається зі вступу, трьох розділів (десяти підрозділів) основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (128 найменувань). Загальний обсяг роботи становить – 137 сторінок, із них основного тексту – 125 сторінки, список використаних джерел та літератури – 12 сторінок.

РОЗДІЛ I

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Оскільки тема дослідження «Руська історична спадщина в період пізнього середньовіччя та раннього модерну» є доволі розлогою та включає в себе не тільки значний історичний проміжок (XIII – XVII ст.), а й широку географію, то до неї потрібно залучити низку історіографічних досліджень, присвячених Києво-Руській державі та Галицько-Волинському князівству, Великому князівству Литовському, Королівству Польському та Речі Посполитій.

Історіографію проблеми умовно можна поділити на три групи:

- історіографія «старої школи» кінця XIX – першої половини XX ст., а також роботи дослідників української діаспори;
- дослідження сучасних українських науковців;
- праці сучасних зарубіжних авторів.

До робіт «старої школи», у першу чергу, варто віднести дослідження Володимира Антоновича та Михайла Грушевського.

Робота В. Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда»¹ – приклад дослідження історії Великого князівства Литовського, зроблений ще в імперський період. Цінним є розгляд автором питання входження Києва та київської землі до складу Великого князівства Литовського, достовірність візиту до Києва князя Гедиміна, що В. Антонович піддає сумніву.

Серед робіт М. Грушевського виділимо «Історія України-Руси. Том 3»², «Історія України-Руси. Том 4»³ та «Ілюстрована історія України»⁴.

¹ Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского. Київ : Университетские известия, 1877. 132 с.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. 3. 596 с.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ : Андронум, 2021. Т. 4. 542 с.

Багатотомний «magnum opus» М. Грушевського під загальною назвою «Історія України-Руси» є фундаментальною роботою не тільки для дослідження визначеного роботою періоду, а й для становлення української історіографії взагалі. По-суті, це є перша настільки велика і розлога робота, присвячена усій історії України (хронологічні рамки дослідження М. Грушевського обіймають період з появи перших культур на українських землях до 1658 р.), написана в дусі україноцентризму. Задачею автора було створити власну незалежну від росії та Австро-Угорщини історіографічну традицію, котра буде виражати саме український погляд на протікання історичного процесу. Книга «Ілюстрована історія України» є, по-факту, скороченою версією багатотомного видання, інформація в якій розбавлена ілюстраціями, що допомагає менш обізнаній в історії людині.

Праця Р. Лащенко «Литовський статут, яко пам'ятник українського права»⁵ видана в 1923 р. у місті Прага – приклад роботи емігрантської празької історичної школи. Написана в україноцентричному стилі (виходячи з використання терміну Литовсько-Українська держава замість Велике князівство Литовське), втім, демонструє високе значення литовських законодавчих збірок для розвитку вітчизняного права.

Фундаментальним є дослідження О. Субтельного «Історія України»⁶. Книга видатного канадського історика українського походження видана в 1993 р. Цінна тим, що, виходячи з походження автора, в роботі відсутні, притаманні радянській історичній науці, штампи та заідеологізованість. Книга О. Субтельного за своїм духом є скоріше прикладом емігрантської школи дослідників-українознавців.

⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чортори., 1967. 578 с.

⁵ Лащенко Р. М. Литовський статут, яко пам'ятник українського права. Прага : Укр. ун-т в Празі, 1923. 31 с.

⁶ Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. 514 с.

Серед найцінніших робіт сучасних українських дослідників можна відмітити наступні:

Дослідження литовських та українських істориків Альфредаса Бумблаускаса, Генуте Кіркенє, Бориса Черкаса, Дмитра Ващука, Лорета Скурвідайте «Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430»⁷ присвячене видатному правителю ВКЛ Вітовту, єдиному правителю в литовській історії, названого великим. Його неоднозначне правління стало визначною епохою в історії України і відправною точкою-вододілом нашої руської історії та нашої литово-польської історії. Задачею дослідників було «пройти по шляху» Вітовта від Балтійського моря до Чорного, дослідити основні віхи його політики та спробувати дати відповідь на кілька запитань: які були причини «східної політики» Вітовта?; чому ним були ліквідовані традиційні для центра Києво-Руської держави місцеві центри самоуправління – удільні князівства? І головне – якою була роль Вітовта в історії Українських земель?

Важливими є дослідження українського історика, генеалога та медієвіста Леонтія Войтовича. Л. Войтович, життя якого закінчилось нещодавно, залишив по собі великий дослідний спадок. У підготовці до дослідження використано низку його статей та монографій, у т. ч. «Княжа доба: портрети еліти»⁸ – монографія, в якій досліджено правлячі династії Києво-Руської держави періоду феодальної роздробленості та ВКЛ. Цінним є опис інтеграційних процесів, у ході яких до Великого князівства Литовського приєднувались білоруські та українські удільні князівства. Зацікавлення викликає пояснення Л. Войтовичем достовірності події присутності Юрія II або його послів на зустрічі у Вишеграді. Тут він, апелюючи до відсутності достовірних джерел, вважає це історичним міфом, описуючи причини та політичні мотиви сторони Казимира III до його створення.

⁷ Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430 / А. Бумблаускас та ін. Київ : Балтія-Друк, 2020. 208 с.

⁸ Войтович Л. В. Княжа доба: Портрети еліти. Біла Церква : Олександр Пшонк., 2006. 781 с.

У статті «Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів»⁹ розглянуто події війни за Галицько-Волинський спадок, доведено точку зору як сучасної польської, так і української історіографії. Розглянуто питання титулування володарів Києво-Руської держави, а також Королівства Русь, історія виникнення і трансформація титулу. Стаття «Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета»¹⁰ присвячена постаті останнього незалежного короля Русі, представника династії П'ястів на Волинському престолі. Досліджено його історичний шлях. Л. Войтович акцентує увагу на незалежницькій та проруській політиці короля (поляко-русина за походженням), яка різюче відрізнялась від очікувань сусідів. Ще одне важливе питання, на яке автор прагнув дати відповідь – це загадка причин смерті правителя, де найбільш вірогідним замовником вбивства він вбачає Казимира III, як того, хто мав найбільше мотивів, хто був до цього найбільш підготовлений, та того, хто отримав з події найбільший зиск. У своїй статті «Князь Лев Данилович – полководець і політик»¹¹ Л. Войтович спробував розсіяти міфи навколо видатного князя і короля Русі Лева та коротко систематизувати ті відрізкові дані про його життя та біографію, що нам відомі. Монографія «Князь Лев Данилович»¹² є логічним та розлогим продовженням попередньої статті. Тут він комплексно розглядає різні сторони життя та княжіння князя та короля Русі, не обмежуючись полем бою та дипломатії. Автор використовує різні свідчення: як ті, що позитивно його характеризують, так і ті, що дають йому негативну чи різко негативну оцінку, пробуючи пояснити таку позицію. Джерелами дослідження слугували не тільки дані руських джерел, а й зарубіжні – польські, угорські, латинські.

⁹ Войтович Л. В. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львів. УН-ТУ. 2011. № 46. С. 17–41.

¹⁰ Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: Ескіз портрета // Львівський національний університет імені Івана Франка. 2011. С. 209–220.

¹¹ Войтович Л. В. Князь Лев Данилович – Полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 15. С. 115–124.

¹² Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. Львів : Добре серце, 2012. 184 с.

«Етнічна історія давньої України»¹³ – колективна монографія, створена групою дослідників на чолі з директором Інституту археології НАН України Петром Толочко. Темою монографії є дослідження та встановлення взаємозв'язків між різними етносами, що склали генеалогічний портрет сучасних українців. Рамки дослідження – від близько 1 млн років тому до XIII ст. н. е. Особливої уваги заслуговує питання етнічного самоусвідомлення жителів ЦСЄ, серед яких склалась києво-руська культурна ідентичність, розкриті дослідницьким колективом.

Наталя Яковенко – докторка історичних наук, дослідниця українського шляхетства. При підготовці дослідження цінною виявилась її монографія «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття»¹⁴. Особливу увагу (в частині, присвяченій Україні XIV – XVII ст.) привертає широке розкриття питання процесу творення політичної еліти українських земель у складі ВКЛ та КП: які процеси, привілеї та зовнішні фактори на це вплинули, які знатні роди існували, і який історичний шлях вони пройшли. У статті «Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії)»¹⁵ Н. Яковенко розглядає унії Великого князівства Литовського та Королівства Польського: які причини їх підписання, які дискусії виникали між делегаціями та до яких наслідків призвели. Також вона акцентувала увагу на кардинально протилежних точках зору як окремих істориків, так і загальнонаціональних підходів.

Наступна праця Н. Яковенко «Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України»¹⁶ ставить перед собою ціль переосмислення української історії. Традиційне подання якої – є історія народу пригнобленого та народу героїчного, що для сучасної історичної науки є атавізмом. Адже вона прагне

¹³ Толочко П. П. Етнічна історія давньої України. Київ : Ін-т археології НАН України, 2000. 282 с.

¹⁴ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 312 с.

¹⁵ Яковенко Н. М. Скільки істориків – стільки уній // Український гуманітарний огляд: проблеми. 2009. С. 9–42.

¹⁶ Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 587 с.

відійти від ідеологічних штампів та образів богообраних народів. Задачею книги є опис історичного шляху України у стилі «історичного реалізму». Цінною особливістю книги є дослідження відносно невеликих деталей повсякденного життя, які характеризують епоху.

Сучасний український дослідник Борис Черкас – сходознавець, дослідник історії Центрально-Східної Європи. Цінність для дослідження викликають низка його статей та інтерв'ю. Зокрема, у статті «Битва на Синіх Водах. Як Україна звільнилася від Золотої Орди»¹⁷ автор доповідає про історичну битву на Синіх Водах (1362 р.), в ході якої силами Князівства Литовського було розгромлено монгольських намісників у Надніпрянській Україні, що стало відправною точкою переходу територій до складу ВКЛ. В інтерв'ю «Спадщина Русі у Великому князівстві Литовському (Борис Черкас / Без Брому)»¹⁸ Б. Черкас, спираючись на історичні джерела та дослідження, висловлює свою думку щодо історичної наступності Києво-Руських державницьких традицій у Великому князівстві Литовському. В інтерв'ю «Князі вважали Київ головним містом: хто править Києвом, той править територією»¹⁹ було розглянуто питання становища Києва як політичного центру після занепаду Києво-Руської держави; міфи, пов'язані з монголо-татарським ігом; історію генези московитської держави та суспільства. В інтерв'ю піддано питанню сучасне бачення Києво-Руської держави як цілісного історичного спадку якогось конкретного народу (українців, росіян), розглянуто питання становлення Галицько-Волинського князівства та перетворення його в Королівство Русь.

¹⁷ Черкас Б. В. Битва на Синіх Водах. Як Україна звільнилася від Золотої Орди // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/30/66894/> (дата звернення: 09.04.2023).

¹⁸ Черкас Б. В. Спадщина Русі у Великому князівстві Литовському / Борис Черкас / БЕЗ БРОМУ // Локальна історія. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xFS1jbTCvUU&t=1s> (дата звернення: 10.04.2023).

¹⁹ Черкас Б. В. Історик Борис Черкас: «Князі вважали Київ головним містом: хто править Києвом, той править територією» // Урядовий кур'єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/istorik-boris-cherkas-knyazi-vvazhali-kiyiv-golovn/> (дата звернення: 10.04.2023).

У монографії Б. Черкаса «Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII – XIV ст.)»²⁰ досліджено маловідомі та невідомі факти з історії України періоду перебування її у складі Улусу Джучі. Задачею автора було дослідити політичну картину процесу генези місцевої еліти: питання розбудови монгольської владної вертикалі, розподілу влади, використання представників місцевої еліти в процесі здійснення ефективного контролю за територією.

Інтерв'ю «Як Київське князівство стало воєводством, а «слуги» – козаками»²¹ побудовано довкола життєпису удільного Київського князя Семена Олельковича – сина Олелька Володимировича, вихідця з роду Олельковичів (бічної гілки династії Гедиміновичів). Розглянуто події, котрі відбувались навколо князя на шляху централізації Великого князівства Литовського. Піднято питання приналежності та статусу київської землі як великого князівства в середині великого князівства та його роль в появі козацтва як «професії». Розглянуто причини ліквідації київського уділу після смерті Семена Олельковича.

Інтерв'ю «Борис Черкас: дізнатися все про свою минувшину, яка б вона не була скандальна чи болюча»²² присвячене ключовій проблемі – суперечці за киево-руський історичний спадок між двома основними претендентами Україною та росією. Ключовою думкою є те, що розуміння держави та нації у пересічної людини сьогодні різоче і категорично відрізняється від розуміння держави та нації в попередні епохи. У кожен період історії воно було різне, і використовувати сучасну термінологію, розуміння держави та національного самоусвідомлення є абсолютно антинауковим. І виходячи з

²⁰ Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 387 с.

²¹ Черкас Б. В. Як Київське князівство стало воєводством, а «слуги» – козаками // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30489017.html> (дата звернення: 09.04.2023).

²² Черкас Б. В. Борис Черкас: дізнатися все про свою минувшину, яка б вона не була скандальна чи болюча // Еспресо. URL: https://espresso.tv/article/2018/06/03/borys_cherkas (дата звернення: 09.05.2023).

цього, ми не можемо використовувати традиційний популістський диспут про правонаступність в історичній науці. Увагу приділено питанню етнічного походження українців та росіян, розглянуто етнічні спільноти, культура та генетичний матеріал яких вплинули на формування цих націй.

Цінними є дослідження історика Ярослава Грицака – книга «Подолати минуле: глобальна історія України»²³ та стаття «Київська держава між варягами і греками. Частина друга: греки»²⁴. Книга є традиційною для визначного історика спробою створити свою візію історії України. В ній Я. Грицак актуалізує українську історію, використовуючи велику кількість нових даних, намагається повернути нашій історії значення однієї зі сторінок історії загальноєвропейської. У своєму дослідженні автор часто виходить не тільки за кордони України, а й за межі Центрально-Східної Європи. Адже такі процеси як, наприклад, закріпачення або національне самоусвідомлення українців часто мають своє коріння через причини глобалізації та модернізації, за сотні та тисячі кілометрів від нас. Ще однією із задач дослідження минулого є предикція через минуле нашого майбутнього. У статті «Київська держава між варягами і греками. Частина друга: греки» автор розглядає значення хрещення Русі в ортодоксальному обряді як визначний момент дійсного народження державності та входження регіону в загальноєвропейський порядок денний. Над значенням ромейської цивілізації та її вирішального впливу на становлення українців українцями.

Увагу викликає доробок кандидата історичних наук Вадима Арістова. Інтерв'ю «850-річчя плундрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара?»²⁵, задачею якого було розглянути мотиви, причини, перебіг та значення для подальшої історії Києво-Руської держави

²³ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.

²⁴ Грицак Я. Й. Київська держава між варягами і греками. Частина друга: греки // Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_kiyivska-derzhava-mizh-varyagami-i-grekami-castina-druga-greki/615900 (дата звернення: 12.11.2023).

²⁵ Арістов В. Ю. 850-річчя плундрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html> (дата звернення: 13.11.2023).

пограбування Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. У ньому історик надає свої інтерпретації подій, що деконструють російський державницький міф щодо перенесення столиці Києво-Руської держави, демонструючи саме окремішницькі, сепаратистські тенденції політики А. Боголюбського у Володимирі. В інтерв'ю «1240: Як монголи завоювали давній Київ // 10 запитань історикуну»²⁶ дається характеристика політичного статусу рівню розвитку та фортифікацій Києва XIII ст., основні причини його захоплення монголами та наслідки для міста, до яких це захоплення призвело.

Заслуговують на увагу дослідження Андрія Балануци – старшого наукового співробітника відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. У його монографії «Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)»²⁷ розглянуто політику династії Ягеллонів щодо призначення місцевих управителів. Особливої цінності викликає питання політики Ягеллонів відносно Волині. У статті «Княжата головні» та «Княжата-повітники» на Волині в XVI – першій половині XVII століття»²⁸ розглянуто ієрархічну систему суспільства українських земель Великого князівства Литовського, функціонування його представницьких органів влади та місце в них сучасних українських земель (головним чином Волині).

У циклі досліджень «Польські сліди Києва» особливо цінним виявилася частина 1 «Найдавніші свідчення»²⁹ українського вченого-біолога Івана Парнікози. Хоча ця тематика і не входить до його професійного

²⁶ Арістов В. Ю. 1240: Як монголи завоювали давній Київ // 10 запитань історикуну, 2020. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L-0gGJ1iGKk> (дата звернення: 15.11.2023).

²⁷ Балануца А. В. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. 423 с.

²⁸ Балануца А. В. «Княжата головні» та «Княжата повітні» на Волині в XVI - в першій половині XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. 2006. № 6. С. 227–238.

²⁹ Парнікоза І. Ю. Частина 1. Найдавніші свідчення / Część 1. Najstarsze świadectwa. URL: https://www.pslava.info/Kyiv_polske-slidy-kyeva-cykl-cz-1,331760.html (дата звернення: 07.11.2023).

профілю, проте є важливою роботою, оскільки автором досліджено питання польського культурного впливу від перших контактів Києво-Руської держави з поляками (польські торгівельні факторії, церковні місії, польська меншість) до сучасних представників польської нації та польської держави в житті міста.

До другої групи історіографії проблеми нами віднесено *праці зарубіжних дослідників*. Відомим є публічний історик, доктор історичних наук, професор Єльського університету Тімоті Снайдер, дослідник історії України, Польщі та росії. Хоч зона його спеціалізації та основних досліджень є ХХ ст., за його авторством вийшла низка статей, присвячених різним епохам в історії України. Інтерес при підготовці дослідження викликав цикл лекцій Т. Снайдера з історії України, а саме «Правління Ярослава Мудрого, руська мова і Велике князівство Литовське. Шоста лекція Тімоті Снайдера»³⁰. Автором було розглянуто історичний проміжок від ХІІ до ХV ст., досліджено постаті Ярослава Мудрого в історії піднесення та подальшого занепаду Києво-Руської держави, навалу монголів та розвиток держав, що успадкували собою киево-руську державну традицію: Галицько-Волинську державу та Велике князівство Литовське впритул до підписання Кревської унії. У лекції «Піднесення Польського королівства та союз козаків і Польщі. Дев'ята лекція Тімоті Снайдера про історію України»³¹ Т. Снайдер розглянув особливості піднесення Польського королівства, його орієнтацію на дворянство і шляхту та історію становлення шляхетської демократії в ній. Автором досліджено питання Люблінської унії та основні розколи, які вона внесла в новостворену державність Речі Посполитої. Значну частину лекції приділено питанню становленню та взаємодії з польською державністю козащини.

³⁰ Снайдер Т. Правління Ярослава Мудрого, руська мова і Велике князівство Литовське. Шоста лекція Тімоті Снайдера. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/shosta-lektsiya-snaydera-27102022-9356> (дата звернення: 07.10.2023).

³¹ Снайдер Т. Піднесення Польського королівства та союз козаків і Польщі. Дев'ята лекція Тімоті Снайдера про історію України. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vosma-lektsiya-timoti-snaydera-pro-istoriyu-ukraini-polske-korolivstvo-i-kozaki-11112022-9705> (дата звернення: 07.10.2023).

Робота литовського історика, медієвіста, дослідника історії країн Балтії Едвардаса Гудавічуса «Історія Литви з найдавніших часів до 1569 р.»³² присвячена темі становлення та розвитку литовської державності, в якій автором було розглянуто питання генези як литовського народу, так і литовської державності Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Також висвітлено біографії литовських володарів, починаючи з короля Міндовга. Це комплексне дослідження, на думку багатьох сучасних дослідників історії Литви, вивело Литву та її історію у загальносвітову історичну дискусію, представивши литовську позицію щодо оцінки ролі та генези ВКЛ.

Монографія видатного литовського філософа та соціолога Зенонаса Норкуса «Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій»³³ є спробою систематично розглянути питання імперського характеру давньої Литовської держави, з точки зору історично-соціологічної компаративістики, відомої як «порівняльні дослідження імперій». На відміну від марксистської теорії імперіалізму, що розглядала його як «останню фазу капіталізму», властиву великим державам Заходу, сучасні порівняльні дослідження імперій показують наявність імперій у всіх великих цивілізаціях. Вони розглядають імперію як форму політичної організації, характерну для періоду, коли ще не існувало великих культурно однорідних груп населення (сучасних націй), іноді навіть стверджуючи, що саме імперії визначали межі і структуру цих груп.

У монографії Ласло Контлера «Історія Угорщини: тисячоліття в центрі Європи»³⁴ цікавість викликає частина, присвячена боротьбі Угорського

³² Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Санкт-Петербург : Valtrus, 2005. Т. 1. 678 с.

³³ Норкус З. «Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Київ : Критика, 2016. Т. 1. 442 с.

³⁴ Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы. Москва : Весь мир, 2002. 669 с.

королівства за контроль або протекторат над землями Галичини та Закарпаття, а саме позиція угорських істориків щодо тих подій.

Книга британського історика-летуаніста Стівена Крістофера Роуелла «Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345» [«Підйом Литви: язичницька імперія в Східно-Центральній Європі, 1295–1345»]³⁵ є спробою подивитись на історію появи литовської державності з боку. Ціль автора – відкрити історію Литви, пояснивши, що вона не була закритим, глухим центром Європи. Вона приймала активну участь у політичних процесах і розглядалась сучасниками як впливовий суб'єкт міжнародного права. У монографії описуються активні контакти литовців з імперським та папським престолом, з Польщею, ордою, та державами киево-руського регіону.

Дослідження литовського юриста-міжнародника, дослідника історії права Даніуса Жалімаца «Lithuanian constitutionalism: The past and the present» [«Литовський конституціоналізм: минуле та теперішнє»]³⁶ є типовим прикладом дослідження з історії права. У ньому автор розглядає історію становлення литовської правничої системи, особливо акцентуючи свою увагу на значенні «Литовських статутів», як перших литовських кодексів права.

³⁵ Rowell S. C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. 375 p.

³⁶ Žalimas D. Lithuanian constitutionalism: The past and the present. Vilnius : Baltijos kopija, 2017. 466 p.

1.2. Джерельна база дослідження

Розглядаючи джерельну базу питання руської історичної спадщини в період пізнього середньовіччя та раннього модерну, ми звертаємось до основних історичних документів досліджуваної епохи. Ними можуть бути літописні хроніки (як досліджуваного регіону, так і сусідніх держав), міжнародні документи та правові акти, художні та культурні напрацювання, які відображають тенденції розвитку культури та суспільного бачення того часу, правничі збірки, що допомагають прослідкувати розвиток законодавчої думки.

Основним блоком джерел, що можуть розповісти нам про факти та події минулого, причому в доволі великій точності, є літописи. Традиція літописання для руських земель занурюється корінням у X ст., коли народжується перший його центр – Київ. Згодом, з розвитком Києво-Руської державної традиції починають народжуватись нові його центри³⁷.

Важливим для дослідження є «Повість врем'яних літ»³⁸. Цей літопис розкриває проміжок часу від заснування світу і до 1110 (в деяких списках до 1117 р.). Зберігає в собі дані про події, постаті та контекст, в якому розвивалася Києво-Руська держава. Особливу цінність являють описи народів, з якими співіснували жителі Русі, як вони поділяли народи на умовно «свої» та «чужі». Опис включає сусідні народи племен балтів, які в майбутньому складуть кістяк одного з головних претендентів на Києво-Руську спадщину – Великого князівства Литовського.

«Новгородський перший літопис»³⁹ – найдавніша пам'ятка (відома нам) новгородського літописання, написана в XI ст. Цінна тим, що не містить у своєму складі міфологічних подій. Включає в себе, окрім даних, пов'язаних

³⁷ Толочко П. П. Літописання // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult05.htm> (дата звернення: 02.09.2023)

³⁸ Повість минулих літ. Київ, 1982. 226 с.

³⁹ Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. 582 с.

з історією Новгороду у складі Києво-Руської держави, також список «Руської правди» і «Заповіт Ярослава Мудрого».

«Київський літопис»⁴⁰ – один з найдавніших Києво-Руських літописів, що описує проміжок часу від 1118 до 1200 рр. Його особливістю є абсолютна світськість оповіді: не приділяє уваги подіям з історії Київської митрополії. Містить в собі історію боротьби за великий княжий (київський) стіл між претендентними родами Ольговичами та Мономаховичами; містить описи окремих подій, пов'язаних з військовою звитягою Києво-Руської держави в боротьбі проти половців

«Галицько-Волинський літопис»⁴¹ – літопис, складений з двох частин – галицького (написаного в Галичі) та волинського (написаного у Володимирі), описує проміжок часу від 1201 до 1292 рр. Є одним з головних збережених історичних джерел ранньої історії Галицько-Волинської держави. Описує події не тільки всередині князівства, а й інших територій (особливо тих, що знаходились під контролем галицько-волинських князів), містить дані про навалу монголів, а також падіння Києва 1240 р.

«Літопис Руський»⁴² – український переклад «Іпатіївського літопису». Містить у собі тексти «Повісті врем'яних літ», «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису».

«Супрасльський літопис»⁴³ – літопис кінця XV – початку XVI ст. Літопис містить детальну інформацію про Києво-Руську державу та пізньосередньовічне Велике князівство Литовське та Московію, починаючи з 862 до 1500 рр. Містить достовірно-детальний опис подій, пов'язаних з київською землею в конкретному, та подій у ВКЛ уцілому; описи правління та характеристику князів київських, воєвод та інших політичних акторів (особливим є опис подій, пов'язаних з Костянтином Острозьким).

⁴⁰ Котляр М. Ф. Київський Літопис XII століття історичне дослідження. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 312 с.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис. Київ : Центр навч. літ., 2018. 131 с.

⁴² Літопис Руський. Дніпро : Букіністика, 1989. 591 с.

⁴³ Супрасльський літопис // Ізборник.
URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 12.10.2023).

«Хроніка литовська та жмойтська»⁴⁴ – литово-повнічноруський літопис, написаний старобілоруською мовою. Описує події від ранньої Римської імперії і до 1587 р. Однак, історичність та точність і достовірність, а іноді й реальність подій, викладених у ньому (за виключенням останніх двох описаних сторіч) викликає низку запитань, через що в історичній науці досі нема конкретності щодо розгляду його як історичного джерела. Цінність викликає опис правління великого князя литовського Вітовта.

«Львівський літопис»⁴⁵ – приклад пізньоруського літописання, є пам'яткою української мови та історії середини XVII ст., яка описує події на теренах колишньої Києво-Руської держави з 1498 до 1649 рр. Особливу увагу авторів відведено ординським набігам. Також літопис містить у собі дві польськомовні додатки, що випадають із загального перебігу подій, однак представляють окремий інтерес. Перша – захоплення Львову Казимиром III Великим Польським 1339 р.; друга – ліквідація Київського удільного князівства Олельковичів 1471 р.

Цікавими є також хроніки, аннали та записки закордонних авторів, які описують події з історії регіону.

«Бертинські аннали»⁴⁶ – середньовічна хроніка Франкського королівства, що описує проміжок його історії з 830 до 882 рр. Також містить відомості про сусідів. Увагу викликає опис посольства народу «русів» до франків у 839 р.

«Лівонська хроніка»⁴⁷ – хроніка, написана німецьким священником Генріхом Латвійським, містить інформацію щодо подій з історії раннього Литовського князівства, а також опис останніх років життя короля Міндовга – легендарного засновника литовської держави.

⁴⁴ Хроніка литовська й жмойтська // Ізборник.
URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 20.10.2023).

⁴⁵ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1971. 199 с.

⁴⁶ *Rerum germanicarum: Annales bertiniani. Hannoverae et Lipsiae: Impensis bibliopolii hahniani*, 1883. 193 р.

⁴⁷ *Die Chroniken der deutschen Städte / ed. by K. Hegel. Leipzig: Academie, 1923. 193 р.*

«Хроніка Длугоша»⁴⁸ – середньовічна польська хроніка за авторством священника та історика Яна Длугоша. Описує проміжок часу від заснування світу до 1480 р. Містить у собі цінну інформацію з етнографії та політичного устрою польської держави, джерелами написання яких слугували документи польського і угорського королівських архівів, значна частина з яких є нині втраченими. Цінними є описи польської етнічної меншості (в основному купецтва) та домініканської місії в Києві.

«Промивальні золота і копальні самоцвітів»⁴⁹ – книга арабського історика та мандрівника Аль Масуді 943 р. У ній, поміж інших народів та земель, є опис народів слов'ян, у тому числі народу «валіна», який сучасні історики ототожнюють з волинянами.

«Насірові розряди»⁵⁰ – книга персидського історика Усмана Джузджані (1260 р.). Містить у собі опис історії ісламського світу. Особливо цікавим і цінним є опис монгольського хана Темучина, а також його дітей і онуків, у тому числі Джучі, його задуми щодо повстання проти батька.

Іншим важливим історичним джерелом можуть слугувати збірки права. За допомогою цього можна прослідкувати тенденції розвитку суспільства, тяглість законодавчої традиції, а також стан та статус різних прошарків населення.

«Руська Правда»⁵¹ є основною збіркою законів Києво-Руської держави. Складена в XI ст. на основі звичаєвого права, лягла в основу литовського законодавства.

«Литовські статuti» – збірки законодавства Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, засновані на «Руській правді», польському, німецькому, ромейському та латинському праві. Упродовж історії ВКЛ було видано три редакції статуту: «Перший литовський (старий)

⁴⁸ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 5, ks. 6, 1140-1240. Warszawa : Naukowe PWN, 2009. 401 s.

⁴⁹ Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig : Akademie, 1903. 147 s.

⁵⁰ Джузжані А.-О. Насировы разряды. М.: Директ-Медиа, 2010. 141 с.

⁵¹ Руська правда / ред. Р. М. Лашенко. Прага : Державна друкарня в Празі, 1927. 19 с.

статут»⁵², виданий у 1529 р.; «Другий литовський (волинський) статут»⁵³, виданий 1566 р., доповнював перший, приводив адміністративний устрій ВКЛ до вигляду подібного устрою Королівства Польського, створював нижню палату сейму, також особливу увагу приділяв статусу волинської шляхти (через що й отримав свою назву); «Третій литовський статут»⁵⁴ – приводив норми литовського законодавства, в умовах Люблінської унії, на польський зразок. Загалом, статути, написані руською мовою, забезпечували особливі права руських воєводств як у складі ВКЛ, так і КП, вони зберегли та донесли крізь віки елементи старого києво-руського права.

«Статут міста Кракова»⁵⁵ (1507–1586 рр.) – міський статут Кракова, який містить статути гільдій ремісників, відомості про різноманітні пільги, описує щоденне життя мешканців Кракова та трудову діяльність ремісників. Також містить титули правителів, які вносили до нього зміни.

Іншими важливими джерелами права є статути, укази та заповіти. Найціннішими для дослідження серед них стали:

«Ряд Ярослава» (1054)⁵⁶ – заповіт Ярослава Мудрого, в якому він заклав основу майбутньої геополітичної реальності Києво-Руської держави з її роздробленістю та децентралізацією влади.

Булла Григорія VII Болеславу Хороброму⁵⁷, якою він визнавав надання Ізяславу Ярославичу титулу «король Русі», що робило його першим руським монархом, удостоєного цим титулом, і що демонструє все різнобарв'я та глобалізацію того світу, в якому вони жили.

⁵² Законы, данные государству Великому княжеству Литовскому, Русскому, Жемайтскому и другим светлейшим паном Сигизмундом, Божьей милостью королем польским, великим князем литовским, русским, прусским, жемайтским, мазовецким и других / ред. Р. М. Лашенко. Минск, 2005. 85 с.

⁵³ Статутъ Великаго князства Литовскаго //Ізборник. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm (дата звернення: 30.10.2023).

⁵⁴ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / ред. А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2004. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 672 с.

⁵⁵ Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795). Krakow : Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab Anno, 1885. Т. 1. 624 s.

⁵⁶ Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. 582 с.

⁵⁷ Das Register Gregors VII. Bonn : Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1986. 523 s.

Устави руських правителів. Цінність для дослідження викликає «Уставна грамота київського князя Олександра Володимировича церкві св. Софії в Києві і митрополиту Київському і всієї Русі Ісидору»⁵⁸ – документ 1441 р., згідно з яким відбулося розмежування київської церковної митрополії від непідконтрольних Великому князівству територій. Фактично відновлював Київ мирополитською столицею.

«Віленський привілей 1563 р.»⁵⁹ – привілей, текст якого містився в преамбулі Другого литовського статуту. Гарантував право на свободу віросповідання не тільки для православного та католицького, а й для протестантського населення Великого князівства Литовського.

Цінними джерелами, котрими можна користуватися при дослідженні історії ВКЛ, ПК та Речі Посполитої є тексти уній.

«Кревська унія»⁶⁰ – документ 1385 р., яким закладено основи утворення Речі Посполитої. Документ передбачав: укладання шлюбу між великим князем литовським Ягайлом та королевою польською Ядвігою; хрещення ВКЛ по католицькому обряду, передбачало інкорпорацію земель Великого князівства Литовського. Вона, за результатом, мала утворити єдину державу на чолі з нащадками Ягайла та Ядвіги. Однак, через активну протидію литовського та руського боярства, що вилилось у серію громадянських воєн та утвердження в Литві фактично незалежного від Ягайла князя Вітовта, умови унії так і не були виконані.

«Городельська унія»⁶¹ – унія, підписана у 1413 р. між ВКЛ та КП. Укладена в умовах послаблення позицій князя Вітовта, вона підтверджувала чинними пункти Кревської унії, надавала низці боярських родів особистої гербової символіки, розпочавши процес перетворення руського та

⁵⁸ Древнерусские княжеские уставы / ред. Я. Н. Щапов. Москва : Наука, 1976. С. 179–181.

⁵⁹ Статутъ Великаго князства Литовскаго. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm (дата звернення: 30.10.2023).

⁶⁰ Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia / red. H. Mościcki. Warszawa – Lublin – Łódź, 1919.

⁶¹ Akta unji Polski z Litwą 1385-1791. Krakow : Polskiej akademji umiejętności i towarzystwa naukowego warszawskiego, 1932. 633 s.

литовського боярства на шляхту. Унія також надавала католицьким феодалам (котрих була меншість) низку прав, тим самим обмежуючи та відсторонюючи від вершини державного управління феодалів православних та нечисленних мусульманських.

«Люблінська унія»⁶² 1569 р. – унія, якою було завершено майже двохсотлітній процес об'єднання ВКЛ та КП. Документ містить умови об'єднання держав. До неї докладено низку привілеїв про доєднання трьох воєводств ВКЛ: Київського, Підляського та Волинського до складу КП.

«Берестейська унія»⁶³ 1596 р. – унія між частиною вірян Київської митрополії Вселенського Константинопольського патріархату та римо-католицькою церквою, згідно з якою вони, переходячи в підпорядкування Папі римському, зберігали автономні права, свою структуру та ромейську обрядовість. Унія призвела до народження Греко-католицької (уніатської) церкви з одного боку, та до розколу всередині руського православ'я, з іншого.

Для теми дослідження важливими джерелами можуть слугувати художні твори, які в поетичній формі оспівують ті чи інші події, постатей та суспільні рухи.

«Слово о полку Ігоревім»⁶⁴ – одна з найважливіших пам'яток києво-руського письменства кінця XII ст., яка описує похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича на половців. Особливо цінним для дослідження є опис землі галицької та Ярослава Осмомисла, що на цій землі княжив. Автор тексту є невідомим, однак сучасні дослідники висувають припущення, що ним міг бути великий князь київський Святослав чи Володимир Ярославович (князь Галицький).

⁶² Unia Lubelska 1569 roku Akty prawne / Люблінська Унія 1569 року Правові акти. Київ : Пол. акад. наук у Киє., 2019. 178 с.

⁶³ Берестейська унія / ред. Е. Л'їковський. Жовква : Накл. Чит. укр. богословів ім. Маркія. Шашкев. у Львові, 1916. 336 с.

⁶⁴ Слово про Ігорів похід / пер. з давньорус. М. Т. Рильський. Київ : Дніпро, 1974. 326 с.

Вірш Яна Казимира Пашкевича «Полска квітнет лациною...»⁶⁵, в якому він описує статус та значення руської мови для сучасної йому Литви. Роботи Лаврського ченця XVII ст. Афанасія Кальнофойського «Тератургіма»⁶⁶ та «Про старожитності дому їхньої світності князів, їхньої милості милостивих Святополк-Четвертинських»⁶⁷, в яких автор розкриває елементи політичної дійсності українських земель першої половини XVII ст., демонструє історичну пам'ять до удільних правителів, особливу увагу віддає представникам роду Олельковичів – князів київських литовського походження.

Твори Мацея Казимеша Сарб'євського, у тому числі «Oda do rzyerstwa polskiego ojczystą muzą»⁶⁸ (1630 р.) демонструють суспільно-політичні течії, популярні в Речі Посполитій свого часу, а саме ідеї сарматизму. Також демонструє складні внутрішні процеси – процеси боротьби католицької церкви за більший вплив на фоні реформації та відновлення впливу православ'я.

Джерелами у підготовці дослідження слугують сфрагістичні пам'ятки – печатки королів польських (від Владислава Локетєка до Станіслава Августа Понятовського)⁶⁹. Печатки містять як зображення правителів, так і їх особисті та державні символи, підписи містять титули, що допомагає визначити території, на які поширювалась їх влада, або претензії, та демонструють важливість регіонів.

⁶⁵ Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Мінск : Коршунаў, 1959. Т. 1 : Вильно, 1843, с. XXII – XXIII. 335 с.

⁶⁶ Кальнофойский А. Тератургіма или чудеса. Київ : Горлиця, 2013. 368 с.

⁶⁷ Кальнофойский А. Про старожитності дому їхньої світності князів, їхньої милості милостивих Святополк-Четвертинських // Ізборник.
URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus67.htm> (дата звернення: 18.11.2023).

⁶⁸ Sarbiewski M. K. Do rzyerstwa polskiego ojczystą muzą // Barok.
URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (data dostępu: 20.11.2023).

⁶⁹ Pieczęcie królów polskich // Archiwa państwowe.
URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (data dostępu: 05.11.2023).

1.3. Методологія дослідження

Вивчення історії Русі є складною та багатогранною задачею, яка включає різні аспекти. Проведення цього дослідження визначається сучасними історичними підходами та ґрунтується на загальновизнаних принципах і методах науки.

Головними принципами, котрими користувалися при побудові дослідження, були:

- принцип історизму;
- літературний аналіз;
- принцип системності;
- історико-синхронний метод;
- критичний аналіз.

Принцип історизму – це один із основоположних принципів історичної науки. Він вимагає врахування всіх історичних фактів у контексті конкретних історичних умов, їх взаємозв'язку і залежності одне від одного. Його кінцевою ціллю та задачею є дослідження контекстів історичних явищ: як воно виникло, через які етапи пройшло, і у що в кінцевому рахунку вилилось. Неможливо аналізувати подію або особу поза контекстом їх часу. Отже, історик має розглядати події з точки зору того часу, традицій, практик, культурних особливостей та соціальних норм, коли вони трапилися, відкидаючи більш пізні, ранні та сучасні.

Літературний аналіз – являє собою аналіз використаного літературного джерела. Шляхом розчленування його на окремі компоненти можна співвіднести його з конкретними історичними подіями. Чудово допомагає при розгляді джерел художньої літератури: епосів, поем. Прикладом таких давньоруських джерел, використаних при побудові дослідження, є «Слово о полку Ігоревім».

Принцип системності – принцип історичної науки, задачею якого є побудова історичної системи – взаємозв'язку та послідовності явищ. Метод введений істориком І. Д. Ковальченком, означає метод дослідження

історичних явищ, який базується на структурно-функціональному аналізі та розглядає розвиток системи з урахуванням її властивостей. Головна ідея полягає в тому, щоб перейти від конкретного історичного знання до теоретичного розуміння законів функціонування соціальних систем і їх моделювання. Особливість цього методу полягає в широкому використанні системного аналізу та математичного моделювання нарівні з загальнонауковими методами, що базуються на логічному мисленні. За своїм характером є подібним до історико-синхронного методу.

Історико-синхронний метод, або метод побудови історичних синхронізацій – один з основних використаних методів при підготовці роботи. Метод полягає у співставленні тих чи інших подій у різних регіонах, державах задля синхронізації протікання в них історичних процесів. Цей метод широко використовується сучасними істориками і є невід’ємним у побудові «глобальної історії» – спробі осмислити ті чи інші суспільно-політичні процеси в цілому, у відриві від певної держави. Він допомагає зрозуміти всю глобальність історичних процесів та знайти їх взаємозв’язки.

Критичний метод – один з основоположних методів історичних досліджень. Історики середини XIX століття вважали об’єктивність історичних фактів очевидною. Кожен історичний текст обов’язково, а головне – неупереджено описував події, або взагалі, історичним джерелом не міг називатись. Історики вбачали своє завдання у збиранні фактів, які мали говорити самі за себе. Це відображалось в культурі фактів та впевненості, що після критичної перевірки історичних текстів їх достовірність вважатиметься встановленою і не потребуватиме інтерпретації. Цей підхід був характерний для робіт видатного історика Ранке, який вважав, що головна ціль роботи історика – розкрити минуле «яким воно було насправді». І для цього, слід було досягнути повної відповідності. Він прагнув до повної неупередженості при аналізі документів минулого. Основним правилом для нього була увага до оригінальних історичних текстів. Відтак, на основі детального і об’єктивного аналізу джерел події минулого повинні бути представлені у

вигляді історичного наративу, що допомагало розкрити істинний хід всесвітньої історії.

Слід зазначити, що при проведенні дослідження також було використано низку інших спеціальних історичних методів, таких як:

Історико-порівняльний метод дослідження – метод полягає у порівнянні різних історичних явищ, у з'ясуванні їх схожостей та розбіжностей. Це дозволяє краще зрозуміти та проаналізувати історичні події та процеси. Особливо важливо його використовувати для порівняння державних інститутів спадкоємців киево-руської державності, порівняння їх підходу до використання спадку, при дослідженні джерел, а також історіографічних досліджень, співставляючи різні описи однієї і тієї самої події.

Географічний метод дослідження – метод, що полягає в аналізі географічних особливостей того чи іншого досліджуваного регіону чи держави, та відображенні впливу цих особливостей на їх історичний розвиток. Один з найдавніших методів, який використовують історики ще з античного періоду. Зокрема, видатний твір «Історія» Геродота заснований на цьому методі. Використання його в цьому дослідженні допомагає в осмисленні феномену Києво-Руської держави, а також процесу формування Великого князівства Литовського.

Біографічний метод дослідження – спеціальний історичний метод дослідження біографічних характеристик тієї чи іншої особливості в історії задля розуміння можливих причин та характеру прийнятих нею рішень, а також її поведінки в розгортанні подій; роль особистості в історії.

Хронологічний метод – полягає у викладенні конкретної події та явища в послідовності часу та у конкретному порядку їх протікання. Це означає, що події відображаються у відповідній хронологічній послідовності, дозволяючи реконструювати процес розвитку з урахуванням його унікальних і загальних характеристик.

Загалом, комплексне застосування цих методів допомагає поєднати різні історичні процеси, події та їх акторів Києво-Руської держави, Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої, задля створення цілісної картини використання і розвитку руської історичної спадщини періоду пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

Отже, розглядаючи історіографічну базу досліджуваної теми, можна виявити що проблема є дослідженою в у історіографії. Велика кількість науковців зі світовим ім'ям досліджували в своїх роботах як історичні шляхи досліджуваних Києво-Руської держави, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої, так і окремі елементи руського історичного та політичного спадку. Істориками дані різнобічні оцінки та характеристики досліджуваних аспектів.

Джерельною базою дослідження послужили в першу чергу – головні історичні документи киево-руського періоду – літописи. Ці джерела хоч і не є абсолютно достовірними, проте вони можуть слугувати чудовою доказовою базою тих чи інших подій, доповідати про стан розвитку суспільства, доносити думки та ідеї що в ньому панували. Використання таких джерел як статути, укази та привілеї допомагає нам наглядно відслідкувати питання використання тих чи інших інститутів, характерних для киево-руської державницької традиції, їх імплементацію або модифікацію. Вони допомагають дослідити становлення держави як сукупності інституцій.

Використана методологічна база, заснована на класичних принципах історичного дослідження, таких, наприклад, як: принцип історизму, принцип системності, критичний аналіз та історико системний метод, дозволили сформулювати комплексне дослідження, що відповідає поставленій меті та завданням.

РОЗДІЛ 2

КИЄВО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ЯК ФЕНОМЕН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СПРОБИ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ КОЛИШНІМИ УДІЛЬНИМИ КНЯЗІВСТВАМИ

2.1. Феномен Києво-Руської держави

«Ті, кому було довірено золотий вінець, вдавались до всіх можливих пороків. Вони були жадібні, брехливі та підступні. Вони знищували та підкорювали народи. Вони зраджували друзів і вбивали коханих. І вони вважали це справедливим. І бачив я в десниці його книгу за сімома печатами, і першу з них було знято... І ось кінь білий, і на ньому вершник, що мав лук, і він вийшов, щоб перемогти»⁷⁰. Так у своїй комп'ютерній грі «Total War: Attila» розробники з Creative Assembly описали падіння Римської імперії. Але такий опис не є чимось унікальним, він характерний фактично для кожного регіону. Адже, фактично усюди, де доволі довгий час існувала людська цивілізація, виникала якась ключова держава, живучи в якій люди перебували в абсолютній гармонії з природою, божествами. Але потім, через моральний занепад населення, через зраду частини народу, еліт, через відхід від коренів, божество покарало цей народ, наславши велику бурю зі сходу. І все було знищене. Народи були розсіяні як насіння по вітру. І тепер нам потрібно повернутись у той світ. Відкинути нав'язані ворогами якісь традиції, державні інститути та вірування, задля того, щоб зажити знову радісно. Для усієї Західної Європи прикладом такої держави є Римська імперія та сформований нею імперський фантом, в лоні якого формувався католицький європейський та східно-середземноморський світ, з постійним протистоянням різних країн за першість та визнання себе справжнім наступником Римської імперії. Цей фантом породив фантоми менші, але іноді в певних регіонах не менші за впливом: це Ромейська (Візантійська)

⁷⁰ Creative assembly. Total War: Attila. Tokio : SEGA, 2015.

імперія, Священна Римська імперія (боротьба за спадок якої стала причиною одразу двох світових війн).

В арабському світі є свій приклад: Арабський халіфат – держава, що об'єднувала всіх мусульман, і прагнення відродити яку досі відбивається постійною нестабільністю у світі ісламському. На далекому сході є інший приклад – піднебесна імперія. Концепція небесного мандату в Китаї зародилася ще в часи династії Чжоу, але абсолютного розповсюдження отримала в Цінському періоді. Для тюркського світу прикладом такої держави є Імперія Чингісхана. При чому, кожен з претендентів на відродження цих імперій, бачить минуле та використовує минуле у своїх цілях по своєму. Наприклад, одні середньовічні та ранньомодерні претенденти на римський спадок прагнули відродити Римську імперію як сильну, централізовану державу з чіткою світською вертикаллю влади. Інші заявляли, що влада релігійна та світська, як і в самій імперії, має бути об'єднана в одних руках. Хтось бачив саме православ'я істинним продовжувачем римського світу, хтось католицизм, іноді ним міг бути навіть іслам (згадаємо Румський султанат чи Османську імперію). А деякі стверджували, що імперія, насправді, ніколи не зникла, а просто імператор переїхав з Риму в Константинополь. При чому всі вони боролись за одне і те саме минуле, але бачили його по різному.

Прикладом такої держави для Центрально-Східної Європи стала Києво-Руська держава. Тому, починаючи розглядати питання «руської історичної спадщини», слід спочатку розглянути феномен Києво-Руської держави як основного предмету боротьби між різними народами та культурами, що виникнуть під її впливом та на її уламках.

Феномен Києво-Руської держави можна пояснити відносно простим реченням: чим більша держава, чим масивніший проміжок часу вона існує, тим більшу тінь по собі залишає, або кількома основоположними факторами:

Фактор перший. До Києво-Руської держави, на території Центрально-Східної Європи не було прикладів політичних формувань, що можна було

повною мірою назвати державами. У своїй статті «Теорії виникнення держави» американський антрополог Роберт Леонард Карнейро характеризував державу як сукупність громад, здатну до автономного існування, що має централізований уряд, здатний виконувати ефективний контроль за територією, збирати податки, забезпечувати призов людей на захист своїх територій, а також видавати та здійснювати контроль над дотриманням законів⁷¹. Також важливо зауважити те, що держава не виникає в один момент часу. Державотворення – це доволі тривалий процес, у ході якого складається набір інститутів, що власне з себе цю державу уявляють.

Так, на території від чорноморського узбережжя України до узбережжя країн Балтії та Соловецького острова Білого моря в певні проміжки часу існували племінні утворення, що можна охарактеризувати як протодержави (згадаємо Антський союз, або готський Оюм). Так, існували кочові народи, які утворювали свої держави, як, наприклад, скіфські царства, або грецькі міста-держави Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Тіра), або володіння Римської та Ромейської імперій на Кримському півострові, однак вони або не залишили після себе стійких державних інститутів, або їх влада поширювалась лише на невеликий проміжок територій (так, вони могли сильно вплинути на процеси у Криму, але не на весь регіон). Звичайно, «на кожному етапі історії, епохи, доби ми маємо вмикати ті механізми стосунків, які існували тоді, а не нині. І нам тоді стане легше зрозуміти, усвідомити ті епохи»⁷².

Першою державою, яку у повній мірі можна назвати державою є саме Русь. Складно визначити, коли виникла Києво-Руська держава і яку дату найкраще прийняти за точку відліку. Найчастіше історики користаються датою 882 р. – рік захоплення Києва князем Олегом. Проте, на той момент

⁷¹ Гринин Л. Е. Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград : Учитель, 2006. С. 55–70.

⁷² Черкас Б. В. Історик Борис Черкас: «Князі вважали Київ головним містом: хто править Києвом, той править територією» // Урядовий кур'єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/istorik-boris-cherkas-knyazi-vvazhali-kiyiv-golovn/> (дата звернення: 10.04.2024).

Київ уже представляв із себе важливий торгівельний центр на кордоні лісу і степу та Лівобережжя і Правобережжя. До того ж, якщо досліджувати західноєвропейські та ромейські хроніки, то ми побачимо згадки народу «русів» та їх дипломатичні посольства (що вказує на існування державності) за набагато раніші дати. Так, наприклад, франкські «Бертинські аннали» згадують посольство русів до ромеї, а в 839 р. до королівства франків. Аннали містять текст: «...id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum chakanus...» [«...себе вони назвали рос, а правителя свого каганом...»]⁷³. Що свідчить про більш глибоке коріння державницької традиції, на яку Русь зіпреться.

Однак, саме за Русі інститути влади будуть оформлюватись. Як зауважив Ярослав Грицак: «Та й державою до певного часу назвати її складно. Перші сто років вона нагадувала радше торгівельну Ост-Індійську компанію, яка допомогла заснувати Британську імперію... Подібно Русь виникла й діяла як торгівельна компанія, яка наприкінці X століття перетворилась на державу»⁷⁴. Однак, вже за правління Ольги, Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича Києво-Руська держава остаточно набуває ознак держави. В ній вибудовується своя правова база – Руске право (Руська правда, Правда Ярославичів), котра, у частково переробленому-модифікованому вигляді, буде діяти у державах-претендентах на Києво-Руську спадщину.

Фактор другий. У Києво-Руської держави було достатньо часу. Загалом, раз на певний проміжок часу, приблизно кожні 500–700 років через територію Північного Причорномор'я – сучасної Центральної України проходили великі навали загарбників зі сходу (в III ст. до н. е. пройшло плем'я сарматів, у IV–V ст. – гуннів, у 1240-ві рр. – монголи, а в 1660 р. –

⁷³ Rerum germanicarum: Annales bertiniani. Hannoverae et Lipsiae: Impensis bibliopolii hahniani, 1883. P. 115–192.

⁷⁴ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 54–55.

московити). У Києво-Руської держави був доволі великий проміжок часу – з IX ст. до 1240 рік.

Фактор третій. Києво-Руська держава була державою православною. У 988 р. князь Володимир Святославович, прийнявши хрещення в Херсоні (Херсонесі), повернувся у Київ. Ось як ця подія описана в «Повісті врем'яних літ»: «Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб – то мені той противником буде»⁷⁵. Після чого розпочався процес християнізації Русі. Десь це відбувалось мирно (як у Києві), десь християнство було насаджено мечем (як у Новгороді). Тож і до нині серед істориків нема єдиної думки щодо того, наскільки позитивним було це рішення та наскільки воно посилило Києво-Руську державу. Радянські дослідники, як правило, описували прийняття християнства негативно або крайньо негативно, в той час як українські історики скоріше схиляються до позитивних факторів. Ярослав Грицак описує прийняття християнства революційним кроком, який змінив суспільний та моральний устрій населення, піднявши його на новий рівень. Відправив у минуле старі варварські звички, а також сприяв економічному росту регіону. «Церковна десятина» сприяла розбудові інфраструктури: освітніх закладів, церков і монастирів, що перетворилися на центри освіти⁷⁶.

Не виникає питань у тому, що оскільки Русь прийняла хрещення від РOMEї, то вона підпала саме під її релігійний вплив, а тому після Великої схизми 1054 року стала державою православною. Православне хрещення земель сучасних України та Білорусі, саме за Києво-Руського періоду їх історії, надало Русі, по-перше, унікального статусу хрестителя – початкової точки в історії регіону. По-друге, православна Русь, особливо після послаблення та занепаду РOMEйської імперії, залишилась єдиним бастионом

⁷⁵ Літопис Руський. Дніпро : Букіністика, 1989. С. 67.

⁷⁶ Грицак Я. Й. Київська держава між варягами і греками. Частина друга: греки // Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_kiyivska-derzhava-mizh-varyagami-i-grekami-castina-druga-greki/615900 (дата звернення: 12.11.2023).

православ'я, з одного боку, оточена католицьким, з іншого – ісламським та тенгріанськими світами. Через це, їй дуже часто (особливо Заліській її частині) доводилось «замикатись на собі», тобто шукати союзників серед православного на той момент «руського світу».

Фактор четвертий. Русь ніколи не була частиною Римської імперії та не сповідувала католицизм. У той час як західний світ – це світ, збудований на підґрунті Риму, його цивілізаційних досягнень – основними з яких була головна лінгва франка пізньої античності та середньовічної Європи – латина. Єдина мова, що спочатку була офіційною мовою Римської імперії, а потім стала офіційною мовою католицької церкви та європейської дипломатії. Разом з латиною йшло інше досягнення римлян – латинський алфавіт. Латинка, іноді з додаванням специфічних знаків, для позначення унікальних, не притаманних латині звуків (наприклад літера Þ – торн, використовувалась раніше в Скандинавії та Англії. На разі, збережена в ісландській абетці), поширилась на усі держави Західної, Центральної та Північної Європи, витіснивши місцеві алфавіти. Однак, для Русі офіційною мовою (якщо можна використати цей термін) була давньоруська. Також, приймаючи християнство у РOMEї, разом з тим Києво-Руська держава отримала поширення кириличного алфавіту.

«866 року Кирило і Мефодій перевезли до Рима частину віднайдених ними у Херсонесі в Криму мощів святого Климента. Папа Андріан Другий освятив зроблені братами переклади Святого Письма і благословив богослужіння старослов'янською мовою. Після смерті Кирила, а потім і Мефодія, їхні учні були вигнані з Моравії і переселилися до Болгарії, де заснували осередок християнського просвітництва. А вже звідти кириличне письмо та переклади Біблії старослов'янською мовою потрапили до Київської держави. Самі ж Кирило і Мефодій були канонізовані Православною церквою»⁷⁷.

⁷⁷ Пономарьов В. Кирилиця та її творці – святі Кирило та Мефодій // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/930725.html> (дата звернення: 24.09.2023).

Існує питання, чому на території Києво-Руської держави не поширився грецький алфавіт. Наталя Яковенко у своїй книзі «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» описує це тим, що попри спроби запровадити в Руських землях грецького письма ромейськими священниками, грецький алфавіт був дуже погано придатним до передачі фонетичних особливостей староруської мови. А отже, з кириличною абеткою, розробленою на базі грецького алфавіту, але спеціально враховуючи всі особливості мов слов'ян, абсолютно не витримував конкуренції⁷⁸.

Фактор п'ятий. Географічне положення Києво-Руської держави. Києво-Руська держава займала унікальне географічне положення. Вона контролювала коридор від Чорного моря до Балтійського. Через її території протікали повноводні річки, найбільшою з яких було Дніпро, що фактично сполучали між собою ці два моря. Русь з усіх боків була оточена цивілізаційними центрами: на півночі вона межувала зі Скандинавією, де активно відбувався державотворчий процес, котрий народить сучасні Данію, Швецію та Норвегію, та звідки тяглись торгівельні шляхи на південь, де була могутня Ромейська (Візантійська) імперія – нащадок Риму, впливовий цивілізаційний та торгівельний центр, а ще – найбільший ринок Східного Середземномор'я. На заході Русь мала кордони з іншим великим слов'янським цивілізаційним центром – Польщею, в той час як на сході – з Великим степом. «Причорноморські степи слугували для більшості кочівників своєрідним прохідним двором: вони проходили через Дике Поле і, не зупиняючись, ішли далі... На ранніх порах існування Русі на схід від неї розміщувався Хозарський каганат – велика тюркська держава, частина еліти з якої прийняла іудаїзм»⁷⁹. Таким чином, Русь слугувала своєрідним «лімесом» (оборонним валом) Європи від постійних набігів. Сильна Русь, сильна Ромея та сильна Іберія гарантували Європі надійну оборону.

⁷⁸ Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. С. 51.

⁷⁹ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 58.

Тож, географічне положення сприяло, з одного боку, активній торгівлі, що об'єднувала Європу з Азією та північ з півднем. Це створювало великий коридор, і той, хто контролював його, контролював усі фінансові потоки. Проте, з іншого боку – постійна близькість до степу була причиною того, що постійно потрібно було чекати на кочовиків, які спробують ці торгівельні шляхи та багаті міста на них розграбувати.

Фактор шостий. Русі вдалось створити свою унікальну культуру. Цей фактор у цілому впливає з попередніх. Із прийняттям християнства в ньому розчинились старі язичницькі традиції, що, в новій синкретичній суміші, уявляли собою щось абсолютно нове та унікальне. Вкрай важливим фактором у розвитку саме «християнських особливостей» в руській культурі відіграв вплив греків-ромейв. Як зазначав Орест Субтельний, «первинно до Руської митрополії входило вісім єпископств, але згодом їхня кількість зросла до шістнадцяти... Багато єпископів теж були візантійцями. Вони везли з собою власне оточення: писарів, помічників, майстрів, перетворюючи єпископства на осередки поширення візантійської культури... Намагаючись уникнути мирських гріхів і спокус, ченці жили у відлюдненні, й тому їх вважали цвітом віруючого люду, а їхні монастирі були осередками християнської освіти й науки. У XIII ст. в Київській Русі існувало близько 50 монастирів, із них 17 – у самому Києві»⁸⁰. Також не слід забувати і про впливи культур Скандинавії, Степу, а також західних сусідів. А в суміші з використанням кириличного алфавіту, це разом створило унікальний зразок культури, що знаходилась на пограниччі. Збудована на слов'янській базі, вона одночасно мала в собі як нотки римського і ромейського світів, так і відбиток вікінгів-скандинавів з терпким присмаком степу.

Фактор сьомий. Русі вдалось створити свій світ – «Рах Ruthenogica». Подібно подіям у Римській імперії, якій між 27 р. до н. е. та 180 р. н. е. вдалось утворити період миру та процвітання, який увійде в історію як «Рах Romana». Рах Romana (або Римський мир) – це період історії Римської

⁸⁰ Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. С. 56–57.

імперії між правліннями Октавіана Августа та Марка Аврелія. Цей період характеризувався внутрішнім миром та стабільністю в рамках імперії. За цей період її кордони активно розширювались, збільшившись удвічі, та держава вийшла на пік своїх масштабів. Унаслідок реформи децентралізації влади римські закони розповсюдились по усім куточкам держави, в якій тепер судили за єдиним стандартом. Розпочалось активне будівництво, що дозволило звести у всьому римському просторі будови, притаманні саме римській архітектурній традиції. Вийшла на пік і внутрішня торгівля⁸¹. Таким чином, римський патрицій, народжений в Іберії, міг заправляти своє латифундією десь у сучасній Англії, його землю обробляли германські раби, куплені на ринку в Сицилії. На обід він їв хліб, вирощений в Єгипті, з салатом, заправленим оливковою олією зі схилів Пелопоннесу та запиваючи це все вином, зробленим в Анатолії. І для нього все це було римським, виробленим в Римі. А головне те, для Риму, по-факту, світ було поділено на тих, хто жив в імперії, та на тих, хто жив поза імперією. І якщо ти не належиш до підданих Риму, то навіщо з тобою домовлятись, скоро сама імперія прийде до тебе, після чого ти будеш її частиною.

Подібна ситуація була і в Києво-Руській державі. Так, важливо зауважити, що сфера впливу Русі була значно меншою за площею, за рівнем урбанізації або за рівнем цивілізації, ніж Риму. Загалом і сам термін «*Pax Ruthenorica*» або «руський мир» не є загальноживаним терміном та не визначається всіма дослідниками як щось окреме. Термін дуже важливо відрізнити від поняття «руськово міра» – як пропагандистського конструкту, що був характерним імперському та сучасному російському світогляду.

Однак, незважаючи на це, можемо казати, що на території Києво-Руської держави, як у період її розквіту, так особливо в період розподілу її на удільні володіння, утворилася своя «екосистема» з князівств, на чолі яких

⁸¹ Klein C. How Ancient Rome Thrived During Pax Romana // History. URL: <https://www.history.com/news/pax-romana-roman-empire-peace-augustus> (date of access: 09.11.2023).

стояли представники династії Рюриковичів та які входили у союзи та воювали з іншими представниками династії Рюриковичів.

Отже, описуючи феномен Києво-Руської держави, можна підсумувати словами Петра Толочка: «Централізація церковного управління, єдність східнослов'янського обряду, церковнослов'янська мова богослужіння, спільні для всієї Русі духовні святині, перші руські святі – все це сприяло етнічному самоусвідомленню руських людей»⁸². Через це, Русь можна поправу назвати цивілізацією. Котра, втім, не змогла створити своєї нації. Простори Руської держави були великими, втім вони були низькоурбанізованими, а головне – мали набагато гірший взаємозв'язок. Населення добре розуміло своє походження, чудово розуміло свою спільність, бачило Київ своїм центром, однак, єдиної нації так і не утворили⁸³. Це, в майбутньому, стане однією з причин, з одного боку, постійних внутрішніх конфліктів, які будуть виникати в межах, в яких ця держава існувала; а з іншої, різнобарвності та багатогранності народів та націй, що вийдуть з цієї спільної історичної колиски.

⁸² Толочко П. П. Етнічна історія давньої України. Київ: Ін-т археології НАН України, 2000. С. 223.

⁸³ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 71.

2.2. Занепад Києво-Руської держави

Києво-Руська держава з початку X ст. безроздільно домінувала в регіоні, нав'язуючи сусідам свою політику. Однак після смерті князя Ярослава Мудрого в 1054 р. почався процес фрагментації держави. Як вказав сам Ярослав у своєму заповіті (збереженому у «Повісті врем'яних літ», а також Новгородському першому літописі): «Се же поручаю въ свое мѣсто столь свои старѣишему сыну моему, брату вашему, Изяславу Кыевъ; сего же послушайте, якоже вы послушасте мене, да ть вы будетъ въ мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игореву Володимирь, а Вячеславу Смолнескъ»⁸⁴.

Період феодалної роздробленості почався доволі швидко. Вже на середину XII ст. територія Києво-Руської держави поділялась меншою мірою на п'ятнадцять великих удільних князівств, кожне з яких перебувало під контролем представників династії Рюриковичів, які мали всі ознаки повноцінних держав. Однак, визнаючи при цьому формальну зверхність над ними старшого київського столу⁸⁵. Система престолонаслідування, уведена Ярославом (отримала назву «Ліствичне право» – від старослов'янського «сходи»), передбачала, що між синами правителя мають бути розподілені важливі геополітичні центри (в першу чергу, Київ, Чернігів, Смоленськ, Переяслав), при чому старший син сідав у столиці – Києві. Після його смерті стіл мав переходити не до його старшого сина, а до наступного по старшинству брата. При чому, ця система діяла і в удільних князівствах. Таким чином, держава дуже швидко пройшла шлях від одноосібної монархії до монархії колегіальної⁸⁶.

Загалом, слід зауважити, що розпад держави на уділи, з подпорядкуванням старому політичному центру (у різному ступені

⁸⁴ Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. С. 130.

⁸⁵ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. С. 42.

⁸⁶ Новаченко Т. В. Становлення авторитету правителів Київської Русі // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 8.

формальності), було характерне для усіх держав Європи того часу. Ситуація, коли батько завойовник бере під контроль якісь колосальні території, створюючи справжні імперії; після чого розподіляє території між своїми синами, котрі народжують низку королівств меншого калібру. Так, що вже до правнуків доходить не колосальна централізована імперія, а низка все ще великих королівств, проте феодальних – поділених всередині на безліч менших феодів, які, в свою чергу, розбиті ще на ряд феодів поменше. Згадаймо Імперію Заходу Карла Великого, чи Священну Римську Імперію Оттона I. Все-таки, не дарма середні віки називають епохою феодалізму та феодалів, коли держава, у першу чергу, не асоціювалась з інститутом – гербом, а з тим, хто цей герб зараз на грудях тримає, тобто правителем.

Однак, в устрої цих держав, на відміну від Києво-Руської, було дві особливості:

- Разом з представниками монаршого роду титули місцевих феодалів могли займати вихідці з інших родів (часто пов'язані з представниками старих еліт). Коли на Русі всі князівські столи займали Рюриковичі (так, за дуже рідкісними випадками, і, як правило, упродовж короткого проміжку часу, князем міг стати місцевий боярин. Але це рідкісне виключення).

- Система наслідування влади була не від брата до брата, а від батька до сина, при чому – старшого. Ця система мала назву «майорат». Узагалі, система наслідування, використана Ярославом Володимировичем не є характерною для Європи, а головне – дуже складною у реалізації. Вже через покоління претендентів на великокнязівський стіл було так багато, а чітко визначити порядок спадкування було настільки складно, що Русь почали роздирати чвари та міжусобиці. Тож, розглядаючи причини, які спонукали Ярослава до такого рішення, можна назвати такі:

- Спробу справедливо розділити спадщину між синами, при якій кожен з них отримував владу на місцях, головне – кожен з братів отримував можливість очолити державу.

- Спробу збереження єдності Київської держави. Така форма передачі влади спонукала кожного з братів зберігати реальну, або хоча б формальну єдність держави. Адже кожен з братів був зацікавлений очолити велику Києво-Руську державу.

- Ця політична модель скоріше за все розглядалась, як щось тимчасове. Адже, чим довше вона використовувалась, тим складнішою та заплутанішою могла бути система передачі влади.

- Найголовніше те, що загалом Ярослав не є творцем цієї системи. Вона в подібному вигляді існувала на Русі з моменту появи там державності. І була характерною для народів Степу.

Тож, для Києво-Руської держави була характерна постійна інтеграція та дезінтеграція держави. Смерть кожного князя, починаючи з Олега, означала початок громадянської війни в державі. Спочатку це була війна з місцевими правлячими родами (згадаємо рід князя Мала, проти якого пішла Ольга, апофеозом чого стало знищення Іскоростеня). А пізніше ця війна була братовбивчою. Смерть князя означала, що поки з усіх його синів не залишиться один, він не зможе називати себе по-праву повноцінним князем. Завжди у нього буде конкурент. Прихід до влади Володимира Святославича відбувся через смерть братів Ярополка та Олега. Перехід влади до Ярослава відбувся шляхом знищення десяти його братів. Подібна ж ситуація відбувалась у Хозарському каганаті та ранній угорській державі⁸⁷.

Унікальність ситуації є у тому, що, на відміну від своїх попередників, Ярослав залишив заклик до синів співіснувати мирно «Да еще будете в любви межи собою, богъ будет в васъ, покорить вы противныя и будете мирно живуще. Аще ли будете ненавистно живуще, въ распрях живуще и которающесея, то погыбнете сами, и землю отецъ своих и дѣдъ своих испустошите»⁸⁸. І сини виконали заповіт батька, замість того, щоб знищити одне одного, сформували об'єднання, яке увійде в історію як

⁸⁷ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 76.

⁸⁸ Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. С. 230.

«тріумвірат Ярославичів». Таким чином, держава переросла зі справи родинної, в справу родову, коли нею одразу правив увесь княжий рід колегіально. Для вирішення ключових аспектів, скликаючи князівські збори – Віче. Однак за лествичної системи дуже часто спадкоємці на великокнязівський стіл виявлялись набагато старшими, ніж той, хто цей стіл обіймав. «Ті з синів, чиї батьки не встигали зайняти київський престол, ставали ізгоями: випадали з черги й одержували від старших князів уділи у т. зв. «кормление». Так, зокрема, виникла Галицька волость, з якої потім розкинулось велике Галицько-Волинське князівство»⁸⁹.

Основним типом конфліктів у Києво-Руській державі того періоду були конфлікти між племінниками і дядьками. Перший такий виник ще за князювання Ізяслава Ярославича, коли в 1068 р. кияни скинули його зі столу, натомість покликавши туди його племінника Всеслава⁹⁰. І хоч Ізяслав дуже швидко повернув собі столицю, за допомогою союзників поляків, однак події 1068 року продемонстрували іншу впливову силу, яка була здатна змінювати князів – народ. Віче – народне зібрання стане ще одним фактором легітимності влади князя, що додатково буде негативно впливати на і без того складний порядок престолонаслідування.

Задля того, щоб частково вирішити хаос з постійними ротаціями всередині удільних князівств, у 1097 р. у Любечі (під Києвом) було проведено з'їзд князів. Тоді було вирішено: «Кожен хай держить отчину свою»⁹¹. Отже, в більшості удільних князівств влада почала передаватись від батька до сина, по старшинству. Однак, стосовно самого великокняжого столу, компромісу досягти не вдалось⁹². Таким чином, Києво-Руська держава вже була розділена де-юре та перетворена на конфедерацію удільних князівств, кількість яких постійно збільшувалась, а площа – зменшувалась.

⁸⁹ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 76.

⁹⁰ Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. С. 45–46.

⁹¹ Літопис Руський. Дніпро : Букіністика, 1989. С. 147.

⁹² Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. С. 47.

Як влучно зазначив Ярослав Грицак у своїй книзі «Подолати минуле: Глобальна історія України»: «Після смерті синів останнього великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125) на Русі почалася інтенсивна міжусобна війна, у якій руські князі воювали між собою з не меншим азартом, аніж проти зовнішніх ворогів. Досить сказати, що за сто років (1146–1246) влада в Києві мінялась сорок сім разів, а тридцять п'ять княжінь тривали менше року»⁹³. Але, упродовж усього цього часу Київ з київським столом залишались політичним центром держави. Той, хто сидів у місті, був, як правило, найсильнішим та найвпливовішим князем. Ситуація змінилась у 1169 році. Коли коаліція з князів смоленських, чернігівських та володимиро-суздальських оточила місто, змусило тодішнього великого князя Мстислава II Ізяславича його полишити. Після чого вони, зайшовши в капітулювавше місто, вдались до його пограбування. Літопис описує цю подію так: «Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але бог молитвами святої богородиці оберіг його од такої біди»⁹⁴. І це була не типова поведінка відносно Києва того часу. По-перше, місто здалось на милість переможця, отже, правила його грабувати забороняли. По-друге, Київ був столицею держави, столом, посівши який правитель отримував титул великого князя. Це місто символізувало саму Русь, а отже, розграбування його руськими князями стало прецедентом.

⁹³ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 75–76.

⁹⁴ Літопис Руський. Дніпро : Букіністика, 1989. С. 296.

Дуже часто українські історики говорять про те, що події 1169 року є першим прикладом протистояння майбутніх росії та України. Адже серед князів, що розграбували Київ був Андрій Юрійович Боголюбський – князь володимиро-суздальський. У той час, коли історики російські надають цим подіям іншого значення. 1169 рік стане одним з основоположних подій у російському державному міфі, згідно з яким, розграбувавши та перенісши частину важливих реліквій (мощей, ікон і т. д.) з Києва до Володимира, відбувся акт переїзду столиці Києво-Руської держави з Києва спочатку у Володимир, потім у Москву та Петроград. Тим самим, росія заявляє свою претензію на Києво-Руський спадок. Що насправді є доволі цікавою особливістю російської імперської концепції, згідно з якою вона є і спадкоємицею Києво-Руської держави, і Орди, і Ромейської та навіть Римської імперій. При цьому, заявляючи, що вона є прикладом унікального цивілізаційного центру, абсолютно іншого та абсолютно відстороненого від західного та східного світів.

Однак, повертаючись до подій 1169 р., низка сучасних істориків, навпаки, піддають важливість та контекст події питанню. Наприклад, дослідник Києво-Руської історії Вадим Арістов зупиняє увагу на тому, що Київ взяли в облогу війська коаліції Чернігівського, Смоленського та Володимиро-Суздальського князівств. І серед них князь Андрій Боголюбський мав статус предводителя, але він мав підкорятись також волі своїх союзників. Так, Володимир стане предтечею державності російської. Але Смоленськ, а тим паче Чернігів, мали до історії становлення державності в Заліссі доволі мало. Смоленськ відіграє ключову роль в народженні білоруської самоідентичності, а також Великого князівства Литовського, в той час як доля Чернігова буде доволі сильно пов'язаною з Києвом. І для всіх них перенесення політичного центру з Києва, який знаходився у вирі

перипетій, у далекий заліський Володимир – на периферію руського світу, означало відмову від претензії на гегемонію в Києво-Руській державі⁹⁵.

До того ж, політика, яку проводив Андрій Боголюбський при житті, а це побудова аналогу Золотих воріт та Києво-Печерської лаври у Володимирі, скоріше говорить не про те, що він хотів зайняти роль Києва, його ціллю було від Києва відособитись, заснувати свою державну традицію. У цьому плані пограбування та вивезення цінностей з Києва є скоріше аргументом, що підкреслює цю думку⁹⁶. А історія про перенесення столиці є більш пізнім міфом.

Утім, ми не можемо відкидати того фактору, що це значно послабить і без того не найкращу центральну владу, котра остаточно перетвориться на символ, елемент престижу. А також посилить відцентрові тенденції. На окраїнах Русі починають формуватись власні доволі сильні полюси впливу (більшою мірою, завдяки тому, що вони можуть опиратись на підтримку зовнішніх союзників, а також не так активно приймають участь у міжусобних конфліктах. Як зазначає Ярослав Грицак: «престольну столицю скинули з престолу»⁹⁷. Тобто, тепер, у процесі боротьби за владу в Києво-Руській державі претенденту було важливим не осісти в Києві, а просто захопити над ним владу та призначити там княжити свого воєводу. Зокрема, у 1240 році, на момент підходу ординських військ до Київа, оборону міста очолив воєвода Дмитро.

Ключову роль у падінні Києво-Руської держави традиційно віддають монголам, у яких, в процесі боротьби між кланами, верх отримав Темучин, в 1206 році оголошений «Чингісханом» – «хан ханів» (подібно до перського «цар царів» чи ромейського «Βασιλεύς Βασιλέων Βασιλεύων Βασιλευόντων» – «цар царів, що володарює над царями»). Новостворена держава становила

⁹⁵ Арістов В. Ю. 850-річчя плундрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html> (дата звернення: 13.11.2023).

⁹⁶ Там само

⁹⁷ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 76.

собою серйозну силу, що почала надзвичайно швидко розширюватись від Китаю до середньої Азії. І вже між 1219 та 1221 рр. під ударами монголів впали найважливіші цивілізаційні центри регіону – Бухара, Самарканд, Ходжент. А в 1227 році з ними вже зустрілись і руські війська у битві при Калці⁹⁸.

У 1237 р. монголи на чолі з Батием повернулися, спустошивши володіння вользьких булгар. А далі, до наступного 1238 р. здійснили похід на Залісся. Після чого повернули на основні руські землі, пішовши на Чернігівщину, в 1238 році розграбувавши Чернігів та Переяслав. А 1240 року дійшли до Києва. «У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою, mnogim-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а воїни його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами»⁹⁹. І Київ у цій боротьбі залишився, по-суті, сам на сам.

Існує важливе запитання: чому руські князі не об'єдналися перед обличчям монгольської загрози? Дмитро Вотман висуває припущення, що битва на річці Калці продемонструвала князям, що виходити на боротьбу з ними в поле – природне середовище степових кочовиків, не є гарною ідеєю. І вони вирішили захищати свої твердині. До того ж велика кількість князів була або учасниками битви на Калці, або найближчими їх родичами. І, побачивши та почувши (часто в гіперболізованому вигляді) всю могутність монгольських військ, вони прагнули не вступати з ними в боротьбу знову¹⁰⁰. Іншою причиною, що не допомагала князівствам об'єднатися, була загальна

⁹⁸ Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. С. 90–92.

⁹⁹ Галицько-Волинський літопис. Київ : Центр навч. літ., 2018. С. 396.

¹⁰⁰ Шурхало Д. «500 років знадобилося, щоб повернутися до передмонгольської чисельності населення» – дослідник про завоювання Києва Батием // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-kyivska-rus-batyj/30986656.html> (дата звернення: 15.11.2023).

ворожнеча, що тоді панувала на києво-руських землях. Окремі князівства частіше опиралися на союзи з кочовиками, ніж на союзи з іншими русичами. Не існувало загальної системи колективної оборони, адже ніхто не очікував на настільки глобальну загрозу зі Сходу. Та і сучасне сприйняття монгольської навали, як якоїсь одної, окремої події, є скоріш хибним. Монголи вдавалися до набігів, у ході яких вони спустошували територію, брали полонених, і, як правило, повертались назад. До моменту завоювання Києва, монголи вже здійснили два великі, незалежні одне від одного, походи, в ході яких спустошили землі Залісся та Чернігівщини. І місцеві правителі повною мірою не знали, чи повернуться вони знову¹⁰¹.

Літописні свідчення кажуть про 100 тисячне військо монгол, але сучасні дослідники, чудово розуміючи умовність цих цифр, виводять реальну кількість нападників до 50 тисяч. Оборонці міста, яких налічувалось близько 3–4 тисяч (виходячи з оцінок кількості населення міста від 50 до 30 тисяч осіб), запекло боронилися, але протистояти такій навалі не могли¹⁰².

Місто було повністю зруйноване. Папський посланець Джованні Да Плано Карпіні, який мав дипломатичну місію від папи римського Інокентія IV до монгольського хана Гуюка, описує Київ (за п'ять років після розорення) як спустошене місто, в якому залишилось 200 будинків (приблизно тисяча населення)¹⁰³. Ця навала стала катастрофою і для статусу Києва. Так, упродовж наступних кількох десятиліть, Київ ще буде вважатися головним містом на Русі, на нього будуть висувати претензії (в основному, правителі Галицько-Волинські та Володимиро-Суздальські), проте резиденції вони в ньому не мають. Місто починає втрачати навіть ознаки влади. У

¹⁰¹ Арістов В. Ю. 1240: Як монголи завоювали давній Київ // 10 запитань історіку, 2020. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L-0gGJ1iGKk> (дата звернення: 15.11.2023).

¹⁰² Шурхало Д. «500 років знадобилося, щоб повернутися до передмонгольської чисельності населення» – дослідник про завоювання Києва Батием // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-kyivska-rus-batyj/30986656.html> (дата звернення: 15.11.2023).

¹⁰³ Варварцев М. М. Плано Карпіні // Енциклопедія історії України. URL: <http://surl.li/plziu> (дата звернення: 16.11.2023).

ньому більше не знаходиться князь (його очолює воєвода), а з 1299 року, навіть митрополит Київський та усієї Русі переїздить з Києва до Володимира¹⁰⁴. Відродження статусу міста відбудеться лише за правління великого князя литовського Ольгерда, який у середині XIV ст., оволодівши Києвом, відродить Київське князівство. Але про це згодом.

Київ потрапляє під контроль імперії Монголів, а точніше її західної частини – Улусу Джучі. І в нашій історіографії традиційно ця державна формація сприймається як щось дике та варварське. А період їх домінування в киево-руських землях – як період ярма та іґа, а головне – анархії. Хоча це не так. Насправді, хоча монгольські завоювання територій мали якийсь страшний, кривавий та варварський характер. Часто супроводжувались актами, що сучасною мовою можна описати лише одним словом – геноцид. Утім, внутрішній устрій цих держав передбачав перш за все порядок. Ціллю монгол в їх просуванні на захід було встановлення повного та одноосібного контролю над якомога більшою кількістю гілок Великого шовкового шляху. Існує вираз, що за монголом по шляху можна було ходити без охорони. Загалом, це була не тільки ціль монголів. Згадаймо їх попередників – жужанів, які в VI ст. н. е. утворили державу, котру можна назвати предтечею монгольської – Вічний Ель, відомий в наших джерелах як Тюрський каганат, уламок якої – Хозарський каганат ми добре знаємо, досліджуючи ранню Києво-Руську історію. Ми дуже часто, «з висоти своєї цивілізованості», не вдаємось у подробиці як походження племен держав кочовиків, так і в їх політичний устрій. Нам така форма державної влади як «орда» вбачається чимось невпорядкованим, синонімом слова хаос. Устрій, що з'явився у дикунів-кочовиків, які зустрілися з досягненням китайської цивілізації, та перемішали з питомим для них хаосом. Хоча насправді орда, по-перше, це питома степова ідея, що виникла паралельно з китайською концепцією «небесного мандату», а по-друге, вона передбачає порядок – чіткий поділ на

¹⁰⁴ Арістов В. Ю. 1240: Як монголи завоювали давній Київ // 10 запитань історичу, 2020. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L-0gGJ1iGKk> (дата звернення: 15.11.2023).

десятки, сотні та тисячі, з чітким підпорядкуванням вождю¹⁰⁵. Як зазначив український історик Борис Черкас: «Улус Джучі – класична степова імперія, яка за характером, організацією в усьому відповідала нормам часу. Те, що для історії наших земель її розквіт ішов більше в мінус, зрозуміло»¹⁰⁶.

Так, а чому, коли ми говоримо про монгольську державу, то згадуємо Улус Джучі? Суть в тому, що коли Чингісхан в 1224 році проводив реформу адміністрування земель, він поділив свою державу на чотири області, які очолили його чотири сина: Джучі, Чагатай, Угедей та Толуй¹⁰⁷. А, оскільки центр монгольської держави вже з початку правління онука Чингісхана Хубілая (1260–1294 рр.) переноситься з земель сучасної Монголії до Китаю, тобто на крайній південь імперії. В доповнення до цього, в державі спалахнула війна між претендентами на престол. Таким чином, Улус Джучі, під керівництвом Джучидів, спочатку, будучи віддаленим від центру, мав значну політичну автономію, а після розколу держави почав проводити абсолютно незалежну політику. Так хан Берке (син Джучі) вже перестає надсилати данину до Каракорума¹⁰⁸. Хоча персидський історик Усман Джузани у своїй роботі «Насірові розряди» зазначав, що ще сам Джучі планував повстання проти батька: «У думки його почало проникати бажання повстати проти свого батька; він сказав своїм наближеним: «Чингісхан збожеволів, що губить стільки народу і руйнує стільки царств. Мені здається найбільш доцільним вмертвити батька на полюванні, зблизитися з султаном Мухаммедом, привести цю державу в квітучий стан і допомогти мусульманам»¹⁰⁹. І хоч зрозуміло, що середньовічний мусульманський автор

¹⁰⁵ Зирянов Е. Тюрки: кочевая империя (Redroom), 2021. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bxokxREiMKY> (дата звернення: 16.11.2023).

¹⁰⁶ Черкас Б. В. Історик Борис Черкас: «Князі вважали Київ головним містом: хто править Києвом, той править територією» // Урядовий кур'єр. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/istorik-boris-cherkas-knyazi-vvazhali-kiyiv-golovn/> (дата звернення: 10.04.2024).

¹⁰⁷ Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучі: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 237.

¹⁰⁸ там само С. 238.

¹⁰⁹ Джузани А.-О. Насиловы разряды. Москва : Директ-Медиа, 2010. С. 15.

буде описувати історичні події саме через призму ісламу, втім, його слова слугують додатковим твердженням впливовості, а головне самостійності Улусу Джучі.

Для земель Києво-Руської держави такий розклад означав одне – колишній політичний центр було знищено, а головне, в ньому міцно засіли монголи. Тож киево-руська спадщина починає осідати в руках князів удільних¹¹⁰. Це доповнювала монгольська традиція, згідно з якою державу можна було поділити на дві частини – кочову, владу в якій отримали Чингізиди (потомки Чингісхана), та ослу – владу в якій зберігали представники місцевих родів, які тепер мали отримати ярлик – документ-дозвіл на княжіння¹¹¹. І чим ближче до центру влади монголів перебувало те чи інше князівство, тим більшим був над ним монгольський вплив. Так, наприклад, представники Володимиро-Суздальського / Московського князівства, перебуваючи в безпосередній орбіті впливу орди, були змушені ревніше їй служити, ніж, наприклад, представники Галицько-Волинського чи Новгородського князівств, які знаходились на периферії ординського впливу, та у випадку чого, мали змогу опертись на сусідів-католиків¹¹².

Як назвав Ярослав Грицак у своїй книзі «Подолати минуле: Глобальна історія України», підрозділ присвячений історії, що слідувала за падінням Києво-Руської держави «Довга тінь Русі»¹¹³. Адже дійсно, наступні два століття події в регіоні будуть розвиватись навколо ідеї спадкоємності Києво-Руської держави. А основними претендентами стануть князівства, що сформуються на периферії: Галицько-Волинська держава, Володимиро-Суздальське / Московське князівство, Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське.

¹¹⁰ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 76.

¹¹¹ Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 280.

¹¹² Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 76–77.

¹¹³ Там само С. 75.

2.3. Галицько-Волинська держава

Одним із перших, хто висунув свої претензії на Києво-Руський спадок, і цілком вдало, було Галицько-Волинське князівство та династія Романовичів, що перебувала на його троні. Галицько-Волинське князівство – це державна формація, яка утворилась у 1199 р. внаслідок злиття князівств Галицького та Волинського під владою князя Романа Мстиславовича Великого.

Галичина – регіон, що перебував між світом східнослов'янським і західнослов'янським, між чотирма великими сферами впливу: з Заходу – Моравії, з Північного-Заходу – Польщі, зі Сходу – Русі, а з Півдня – Угорщини. Це визначило її історію, як одного з яблук роздору, території, за яку будуть чинити війни сусіди. При чому, оскільки раніше там проживали племена білих хорватів, які утворювали власні князівства, там виникла власна державотворча традиція, а також сильна місцева політична еліта – майбутнє галицьке боярство, яке буде відігравати в регіоні не останню роль та за прихильність якого будуть їх сусіди боротись¹¹⁴. О. Субтельний описав галицьке боярство так: «Вплив цієї аристократії був настільки всепроникним, що Галичину часто вважають ідеальним зразком олігархічного правління на Русі, який поряд із республіканським Новгородом та абсолютистськими Володимиром і Москвою являв собою третій різновид політичного устрою Київської держави... Прийшовши сюди, перші Рюриковичі наштовхнулися на аристократію, що вже добре вкорінилася й була готова обстоювати власні інтереси»¹¹⁵. Між X та XI ст. вона неодноразово переходила від Польщі до Русі та навпаки. Аж поки в 1084 році князь-вигнанець Рюрик Ростиславович, який не мав тоді власного наділу, прийшов на Галичину, сів у Перемишлі та оголосив про створення власного князівства. Місцеві його підтримали, і скоро до нього підтягнулись брати, утворивши в Галичині групу князівств,

¹¹⁴ Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Читиво. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petryk_Andrii/Ideolohiia_halytskoho_boiarstva_ta_ii_vplyv_na_transformatsiiu_Halytsko-Volynskoi_derzhavy.pdf (дата звернення: 16.11.2023).

¹¹⁵ Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. С. 63.

якими відтепер управляла династія Ростиславовичів – бічна гілка Рюриковичів. Їх владу та фактичну незалежність визнав Великий князь у Києві. Кількість князівств та їх кордони змінювались, їх було від чотирьох до одного, і між 1152 та 1187 роками там правив князь Ярослав Осмомисл, про якого збереглась дуже цікава згадка в «Слові о полку Ігоревім»:

*Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.
Стріляй, господарю, Кончака,
Раба поганого,
За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!¹¹⁶*

Ці рядки дуже гарно характеризують не тільки самого князя Ярослава, а й всю землю Галицьку та її геополітичну роль.

Волинь знаходилась північніше від Галичини, а тому основним зовнішнім джерелом впливу на неї була Русь і Польща. Давньоарабський

¹¹⁶ Слово про Ігорів похід / пер. з давньорус. М. Т. Рильський. Київ : Дніпро, 1974. С. 35.

історик Аль Масуді (896–956) у своїй праці «Промивальні золота і копальні самоцвітів» описував племена слов'ян, серед яких згадував плем'я влінана (ототожнень з племенем волинян) та його князя Маджака¹¹⁷. Однак, деякі історики співставляють легендарного Маджака не тільки з Волинню, вважаючи його Аттілою, Цезарем чи Карлом Великим¹¹⁸. За князювання Володимира Святославовича ця територія увійшла до Києво-Руської держави. Ним було засновано місто Володимир (донедавна Володимир-Волинський), на правому березі річки Луги, де раніше було поселення волинян Ладомир. Місто дуже швидко зростало, стаючи важливим культурно-економічним центром регіону¹¹⁹. У 987 році місцевим князем став син Володимира Святославовича Всеволод, після смерті якого Володимир посів син Ярослав Мудрого Святослав, від якого князівство почало переходити з рук у руки.

Між 1078 та 1086 рр. князівством правив син Ізяслава Ярославича Ярополк. І з ним пов'язана одна цікава історія. Після того, як в 1073 р. брати вигнали його батька з Києва, вони шукали допомоги спочатку в Польщі, а потім в Римі. У 1075 році понтифік Григорій VII коронував Ярополка співправителем Ізяслава, надавши їм Київ у ленне володіння, а також назвавши їх «rex» – суверенним монархом, королем. Таким чином, Ізяслав був першим правителем в історії Києво-Руської держави, визнаним Святим престолом та імператором Священної Римської Імперії королем¹²⁰. Також папа підтвердив цей титул у своїй буллі королю польському Болеславу Хороброму: «...закликаю його повернути **королю руському** те, що він в

¹¹⁷ Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig : Academie, 1903. S. 145–146.

¹¹⁸ Овчиников О. Народы Центральной Европы за книгою Аль-Масуди (до питання про «державу волинян») // Народы центральной Европы. 2017. № 6.

¹¹⁹ Історія міста. Володимир. *Офіційний сайт міста*. URL: <https://volodymyrrada.gov.ua/istoriya-mista/> (дата звернення: 16.11.2023).

¹²⁰ Берест П. То хто ж був першим королем Русі? // Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/to-khto-zh-buv-pershym-korolem-rusi/> (дата звернення: 16.11.2023).

нього вкрав»¹²¹. Утім, повернувшись до Русі, про свій новий статус королі руські не згадували.

Загалом можна зауважити: «У XII–XIII ст. на західних теренах України-Русі підносяться Галицьке і Волинське князівства, що були вдало розташовані, і їх не діставали нападники зі степу. Їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах, а території були густо населені. До того ж Галичина мала великі поклади солі, яка була потрібні і в Русі, і в Європі»¹²².

Таким чином, князівства розвивалися одне паралельно одному. Переломним моментом в їх історії став 1170 рік, коли на стіл у Володимирі зійшов Роман Мстиславович. Роман був сином Мстислава Ізяславовича – князя волинського та великого князя київського, отже, належав до старшої гілки Мономаховичів (був праправнуком Володимира Мономаха) і княгині Агнеси – доньки Болеслава III Кривоустого (короля польського)¹²³. У 1168 році його було обрано князем новгородським. Загалом, це було традицією: старший син великого князя київського запрошувався на князювання в Новгород. Однак, ця традиція часто порушувалась, тож ми можемо сказати, що у новгородців була можливість поставити князем когось іншого, втім, вони обрали Романа¹²⁴. Як вказує «Новгородський літопис»: «ради быша новгородьци своему хотению»¹²⁵, тобто, зі згоди новгородців. Однак, події пограбування Києва Андрієм Боголюбським, описані в попередньому розділі, змінили баланс сил: батько Романа втрачає Київ, переїжджаючи у Володимир, а після його смерті в 1170 році, туди переїздить Роман.

¹²¹ Das Register Gregors VII. Bonn : Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1986. С. 233.

¹²² Чорна С. Галицько-Волинське князівство – продовжувач держави «Руської землі» // Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/346190> (дата звернення: 16.11.2023).

¹²³ Чогуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Т. 10, № 11. С. 7.

¹²⁴ Там само. С. 8.

¹²⁵ Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. С. 440.

Осівши у Володимирі, він починає звертати увагу на сусідній Галич, де в 1187 році помирає Ярослав Осмомисл. I, за змовою з місцевим боярством, захоплює там владу, передаючи стіл у Володимирі своєму молодшому брату Всеволоду¹²⁶. На питання, чому Роман вирішив осісти в Галичі, замість більш лояльного йому Володимира, можна відповісти так: по-перше, Галицьке князівство було набагато більшим за Волинське: досліджуючи вже згадане «Слово о полку Ігоревім», Володимир Ричка звертає увагу на рядок «Суд по Дунай рядячи», тобто, контролюючи землі аж по Дунай¹²⁷ (це територія, що збігається з володіннями майбутнього Молдавського князівства); по-друге, Галицьке князівство, на відміну від князівства Волинського, було фактично визнане Києвом як незалежне князівство. Отже, його князь не залежав від волі Києва, який, на той момент, посідав представник ворожого роду Ольговичів.

Однак, уперше в Галичі він довго не утримується. В 1188 році його виганяє інший претендент на галицький спадок – угорський король Белла III, якому, на короткий час, вдалось приєднати Галичину до своїх володінь. Сучасні дослідники вважають, що вона перетворилась на намісництво під верховною владою сина короля Бели III Ендре, у якій великий вплив отримало місцеве дворянство. Утім, угорці дуже активно проводили процес інтеграції території, дуже часто всупереч інтересів місцевих еліт, так що у серпні 1189 р. вони втратили регіон¹²⁸. У Галичі владу захопив син Ярослава Осмомисла Володимир. А після його смерті, у 1199 році, князівство знов підкорив Роман Мстиславович. Тепер, замість того, щоб віддавати владу у Володимирі іншому князю (тим паче, на той момент, три його брати

¹²⁶ Чогуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Т. 10, № 11. С. 11–12.

¹²⁷ Ричка В. Ярослав Володимирович Галицький: чому «Осмомисл»? // Замітка. 2008. № 17. С. 345–350.

¹²⁸ Волощук М. В. Угорські військові кампанії у галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Ін-т українознавства. НАН України. 2002. Т. 1, № 17. С. 99–104.

померли), він вирішив об'єднати два столи – галицький і володимирський – в один, створивши таким чином єдине Галицько-Волинське князівство.

Держава дуже активно і швидко розвивалася. Замість характерного для регіону посилення влади боярства, Роман Мстиславович покладався на сильну князівську вертикаль, обмежуючи владу земельної аристократії. Також він спирався на мечі своєї дружини, бойову міць якої значно збільшив. Паралельно з тим, він сприяв розвитку міст¹²⁹. Тож його можна назвати «першим абсолютистом Русі», коли до епохи абсолютизму було мірою 400 років. Також він опирався на стратегічний союз з Ромейською імперією, маючи династичний шлюб з представницею династії Палеологів¹³⁰, відомої в сучасній літературі як «Єфросинія-Анна»¹³¹. Піком його могутності стало взяття Києва в 1203(4) році. Він тоді приєднав місто до сфери впливу держави, посадивши на великокнязівський стіл луцького князя Інгвара Ярославича¹³².

Однак, у такої політики були й значні недоліки. Роман, своєю антибоярською та мілітаристською політикою, знайшов безліч ворогів, як ззовні, так і з середини. Він ворогував як з галицьким та волинським боярством, так і з чернігівськими Ольговичами, і з угорцями, а в останній рік свого життя, і з колишніми союзниками поляками. А оскільки, на момент своєї гибелі в 1205 році, його діти Данило та Василько були малими, то вони не могли керувати державою «сильною рукою». Таким чином, ніхто не був зацікавлений у збереженні Галицько-Волинського князівства, і воно розпалось. Волинське князівство розділилось на безліч уділів, а галицьке переходило то до поляків, то до угорців, то там взагалі встановлювалася

¹²⁹ Стельникович С. Князь Роман Мстиславич // Історія України. 2015. № 10. С. 27–28.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Єфросинія-Анна. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Єфросинія-Анна> (дата звернення: 17.11.2023).

¹³² Стельникович С. Князь Роман Мстиславич // Історія України. 2015. № 10. С. 27–28.

болярська влада¹³³. У 1204(5) р. навіть відбулась така подія: сина угорського короля Андраша II Коломана було короновано королем Галичини, однак його правління було не довгим¹³⁴. Сином Романа вдалось знов об'єднати батьків спадок лише в 1238 р. А здобути вирішальну перемогу над претендентами на престол у вигляді Угорщини та Чернігова аж у 1245 р., коли в битві при Ярославі були розгромлені союзні війська Ростислава Михайловича та угорсько-польські сили воєводи Фільнея¹³⁵. В Галичі осів Данило, а у Володимирі – Василько. Таким чином, вони правили сумісно, і напрочуд дружно, підтримуючи починання одне-одного¹³⁶.

Відродивши Галицько-Волинське князівство, Данило звернув свою увагу на Київ. Утім, розглядаючи Данила Романовича, ми дуже часто втрачаємо фокус уваги. Взагалі, Галицько-Волинське князівство в часи правління Данила, а тим паче його батька – Романа Мстиславовича доволі кардинально відрізнялось від того самого князівства, або, як часто називають його дослідники Галицько-Волинської держави, або Королівства Руського, Юрія II Болеслава. Початок та кінець існування цього державного утворення розділяють майже два з половиною століття, і за цей час воно дуже сильно трансформується. Як зазначає Борис Черкас: «Фактично Галицько-Волинського князівства не існувало – це існувала та ж руська держава, бо Данило себе не сприймав Галицько-Волинським князем, він себе сприймав великим правителем всієї Русі з Києвом включно. І він, і його нащадки весь

¹³³ Сергійчук В. Українська державність у часи середньовіччя, яку визнавала Європа. *Вікіпедія*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2384359-ukrainska-derzavnist-u-casi-serednoviccca-aku-viznavala-evropa.html> (дата звернення: 17.11.2023).

¹³⁴ Головка О. 770-річчя коронації Данила: як галицько-волинський князь став королем Русі // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-770-richchya-koronatsiyi-danyla/32635035.html> (дата звернення: 17.11.2023).

¹³⁵ Галушка А. А. Ярославівська битва 1245 // Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10 : Т-Я. С. 761.

¹³⁶ Сергійчук В. Українська державність у часи середньовіччя, яку визнавала Європа. *Вікіпедія*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2384359-ukrainska-derzavnist-u-casi-serednoviccca-aku-viznavala-evropa.html> (дата звернення: 17.11.2023).

час намагалися Київ повернути, і періодично, до речі, їм це вдавалося. Як тільки орда послаблялася – вони його повертали»¹³⁷.

Галицько-Волинське князівство, особливо до монгольського вторгнення, цілком та повністю асоціювало себе з Руссю, в той час як Володимиро-Суздальське / Московське, навпаки, прагнуло від Русі відмежуватись. Згадаймо Андрія Боголюбського та його Золоті Ворота і Успенський собор¹³⁸. Ситуація почала змінюватись після 1240 р. Розорення Києва та встановлення там ординського впливу означало те, що, продовжуючи визнавати верховний вплив Києва над своєю землею, ви водночас визнавали над собою зверхність монгольського хана. Це стало однією з причин, чому на території, вже колишньої, Києво-Руської держави окремі князівства, які зберігали відносну автономію, починають відокремлюватись.

Унаслідок навали монголів Данило втратив контроль над Києвом, який ті передали Володимиро-Суздальщині. Таким чином, могутність Галицько-Волинського князівства значно похитнулась. Але монголи були проблемою не тільки для земель колишньої Києво-Руської держави. Монголи здійснили масштабний похід на землі Центральної Європи. Так, у 1241–1242 рр. орда здійснила перше масштабне вторгнення в Угорщину. 11 квітня 1241 р. наголову розгромивши сили угорського короля Белли IV Арпада в битві при Мохі, де монголи знищили половину угорсько-хорватського війська, а іншу половину обернули у втечу. Угорщина виявилась беззахисною, після чого була розгромлена та розорена. До 20% населення держави померло в результаті голоду, що запанував там¹³⁹. А Угорщина, на той момент, була однією з наймогутніших держав Центральної Європи, що здійснювала

¹³⁷ Черкас Б. В. Борис Черкас: дізнатися все про свою минувшину, яка б вона не була скандальна чи болюча // Еспресо. URL: https://espreso.tv/article/2018/06/03/borys_cherkas (дата звернення: 09.05.2024).

¹³⁸ Арістов В. Ю. 850-річчя плундрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html> (дата звернення: 13.11.2023).

¹³⁹ Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы. Москва : Весь мир, 2002. Т. 1. С. 95-96.

регулярні грабіжницькі походи проти Священної Римської Імперії. Мадяри тоді все ще зберігали старі кочівницькі традиції, тож їх поразка від монгол означала, що Європа стикнулася з набагато страшнішим ворогом зі Сходу. На що мали відповідно реагували як місцеві правителі, так і імператор Священної Римської Імперії та Папа римський.

Папа римський Інокентій IV, задля того, щоб знищити цей виклик, почав розглядати ідею хрестового походу проти монгол. Із цією метою він розпочав дипломатичні перемовини з багатьма правителями Центральної та Східної Європи. І звернув свою увагу на Данила – Правителя Галицько-Волинського князівства, однієї з найбільших держав Східної Європи. Таким чином, монгольське вторгнення поставило перед Римом та перед Галицько-Волинською державою спільні виклики, для вирішення яких Інокентій IV запропонував Данилу корону та титул короля, а також роль одного з головних учасників майбутнього хрестового походу. Після двох відмов Данило погодився і був коронований у 1253 р. у Дорогочині, ставши королем Русі. Після коронації Данила Романовича відбулося важливе підтвердження – встановлення рівних прав з іншими королівськими особами Європи. До цього часу традиційно титул короля міг надати тільки папа Римський, і король не міг бути васалом іншого монарха. Відповідно зі звичаєм того періоду, у випадку нападу на його країну, інші королі повинні були надати йому допомогу¹⁴⁰.

Одак похід так і не було здійснено. Католицький світ не відгукнувся на заклик Інокентія, а проєкти Данила по встановленню своєї влади в Австрії, Литві та Ятвягії зазнали фіаско¹⁴¹. Однак, тим не менш, наступні правителі Галицько-Волинської держави, а тепер буде логічніше вживати термін «Королівства Русь», будуть носити титул «король Русі».

¹⁴⁰ 1253 – коронація князя Данила // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/7/1253-koronaciya-knyazyu-danyla> (дата звернення: 18.11.2023).

¹⁴¹ Там само.

Прийнявши титул, як зауважує Леонтій Войтович, Данило кинув виклик самому Батию, поставивши себе на один з ним рівень¹⁴². Тому рано чи пізно, на це мала надійти відповідь. Данило вирішив зробити хід першим. У наступному 1254 році, з метою відбити у монгол колишні володіння, він розпочав підготовку до походу. Проте йому спочатку потрібно було домогтись миру з іншими сусідами. З цією метою він уклав компромісний договір з литовським правителем Міндовгом, згідно з яким роди Міндовга та Данила мали поріднитися (укладено шлюб між Шварном Даниловичем та дочкою Міндовга). Данило оволодів Чорною Руссю, з центром у Новогрудку як васал Міндовга. У той час як Данило погодився на перехід Полоцьку до сфери литовського впливу¹⁴³. У майбутньому цей договір призведе до того, що протягом короткого часу на троні Великого князівства Литовського буде сидіти син Данила Шварно Данилович. Завершивши свої підготування, Данило розпочав війну проти орди. Спочатку йому вдалось розбити ординські сили на правобережжі, проте в 1258 р. орда направила в королівство свої основні сили на чолі з Бурундаєм, яким протистояти Данило вже не міг. Він був вимушений зрадити свого союзника Міндовга та приєднати свої війська до походу на Литву, що організували монголи, знищити укріплення своїх міст, а також приєднатися до походу на Польщу. Таким чином, держава виявлялась беззахисною перед можливими нападами кочовиків, а також втратила союзників, тож підготовлювати нове повстання було складно¹⁴⁴.

Після смерті Данила титул короля перейде до старшого з живих синів – Лева Даниловича. Він, будучи людиною властолюбною, розпочне боротьбу та суперечності як зі своїми братами, так і з синами свого дядька – Василька Романовича, які посядуть на Волині. Наприклад, певно найвідомішим

¹⁴² Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. Львів : Добре серце, 2012. С. 51.

¹⁴³ Дубонис А. Проблемы образования литовского государства и его отношений с Галицко-Волынским княжеством в новейшей историографии Литвы // Княжа доба: історія і культура. 2008. № 2. С. 142–157.

¹⁴⁴ Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. Львів : Добре серце, 2012. С. 62–71.

прикладом властолюбства Лева є вбивство колишнього литовського князя Войшелка, який на той момент прийняв чернецтво та проживав в одному з монастирів на Волині. Лев спочатку хотів домовитись з тим про підтримку своєї кандидатури на престол. Але, після відмови останнього, убив його. Це стало важливою причиною розладу з Литвою¹⁴⁵. Його брати, рідні та двоюрідні, помирають до 1292 р., а їх володіння в межах королівства Руського пререходять до Лева.

Також князь, підтримуючи гарні відносини з ордою, а особливо з ханом Токта, повернув під свій вплив землю Київську, а за деякими свідченнями і Переяславську землі. Таким чином, королівство Русь знову отримало статус повноправного центру та спадкоємця Києво-Руської держави. Л. Войтович у своїй статті «Князь Лев Данилович – полководець і політик» вказує: «У «Книзі знань», відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., де описані подорожі кастильського монаха-францисканця, за Польщею поставлене «королівство Льва», до складу якого входив Київ, і подано його прапор – зелене полотнище з червоним хрестом»¹⁴⁶.

Лев здійснював походи як проти поляків, так і проти литовців, приймав участь у монгольських походах, у тому числі і на Угорщину, таким чином, розширюючи володіння. Не тільки, на короткий час, повернувши київщину, а підпорядкувавши собі люблінську землю і частину сучасного Закарпаття.

Наступним, хто посів королівський трон став син Лева Юрій I Львович. Він, на відміну від своїх предків, відзначився людиною спокійною і не войовничою. За його правління держава втрачає завойовані Левом Люблинщину і Закарпаття. Руське королівство у внутрішньопольській боротьбі за престол підтримувало Конрада Мазовецького та його нащадків. Як зауважив Михайло Грушевський: «Але сей союз [з нащадками Конрада] не приніс з собою особливого щастя Галицько-Волинській державі. Володислав більше сам потребував їх, аніж їм міг бути помічним, і може

¹⁴⁵ Там само. С. 85–102.

¹⁴⁶ Войтович Л. В. Князь Лев Данилович – Полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 15. С. 115–124.

бути, що як раз се перехиленне галицько-волинських князів в сторону Володислава коштувало їм Люблинщини: того ж 1302 року, як оповідають польські записки, шляхта краківська й сендомирська – мабуть зачувши про той напад Русинів на Сендомирську землю, вирушила їм на зустріч, а разом напала на Люблин; русько татарські війська прогнано, і після того руська залога уступила ся з Люблина»¹⁴⁷. Однак, на інших «корінних» землях королівства Русі панував відносний мир.

Юрій I Львович, на відміну від попередників, які бачили ядром держави саме галицьку частину з центрами в Галичі, Холмі або Львові, віддавав перевагу саме Волині. За його правління центр державності переноситься у Володимир. А сам правитель до вже традиційної тителатури «гех Русsie», тобто король Русі, додав «princeps Ladimerie», тобто князь Волині. М. Грушевський пов'язує появу цього титулу з тим, що Волинь була ним успадкована від дядька Мстислава, син якого помер за життя батька¹⁴⁸.

Також за його правління відбулась ще одна подія. Бачачи той факт, що в Києві міцно засіли підвладні Орді намісники з Володимиро-Суздальського князівства, та той факт, що Київська митрополія все менше була власне київською, адже її голова переїхав у Залісся, а разом з тим, туди перетікала значна кількість церковних фінансів, вирішив відділити церкву у своїй державі. За згодою ромейського імператора Андроніка II Палеолога та Вселенського патріарха Афанасія, в 1303 р. була утворена незалежна Галицька митрополія. До її складу увійшли низка єпархій: Галицька, Володимирська, Перемишльська, Луцька, Турівська і Холмська¹⁴⁹. Іноді цей фактор виділяється істориками як момент, коли Галицько-Волинське королівство Руське зробило поворот від ідеї відродження Києво-Руської держави до ідеї створення держави своєї. У той час як інші дослідники

¹⁴⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. Т. 3. С. 111–112.

¹⁴⁸ Там само. С. 110–111.

¹⁴⁹ Сливка Ю. Ю. Галицька митрополія // Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. 10 : Г–Д. С. 29.

розглядають цей момент як спробу навпаки кристалізації центру впливу не тільки політичного, а й релігійного.

Після смерті Юрія I Львовича правили його сини Андрій Юрійович та Лев II Юрійович. Про їх життя нам відомо доволі мало. Перша згадка про Андрія датується 1315 р. Ще менше достовірних відомостей про їх смерть. Литовські хроністи заявляли про їх смерть у бою з великим князем Гедиміном. У той час як польські науковці говорять про смерть в бою з Ордою, швейцарські автори натякають на смерть братів від отруєння. Як зауважують сучасні дослідники, в той час отруєння називали причиною чи не будь-якої раптової смерті¹⁵⁰. Їх смерть призводить до династичної кризи всередині королівства. Рід Романовичів напряду переривається, а отже в гру вступає безліч претендентів та кандидатів на престол. Проте, ця боротьба була скоріше дипломатичною, аніж військовою. Як зауважує Л. Войтович: «Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів), з одного боку, та Литвою – з іншого, за участі хана Узбека і згодою місцевого боярства, призвели до влади внука короля Юрія – Болеслава Тройденовича»¹⁵¹. Юрій II Болеслав – син Марії Юріївни – дочки Юрія Львовича, представник польської династії П'ястів, став компромісною фігурою для всіх. Суттю цього компромісу стало збереження незалежності королівства, що на той момент підходило як самим елітам Королівства Руського, так і сусідам, адже давало їм усім час. Литовський кандидат Дмитро Любарт був ще надто молодим, а Польщі це допомагало ще більше збільшити свій вплив на регіон.

Юрій II Болеслав Тройденович, прийшовши до влади в надзвичайно молодому віці (йому ще не було 15 років), спочатку опирався на допомогу матері. Одним з найголовніших аспектів, які вплинули на прихильність польської сторони, на чолі з Владиславом Лотеком, для якого Юрій був племінником, була можливість використовувати того як маріонетку. Однак, з

¹⁵⁰ Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: Ескіз портрета // Львівський національний університет імені Івана Франка. 2011. С. 209–220.

¹⁵¹ Там само.

самого початку свого правління, молодий Юрій II Болеслав почав утверджувати самостійницьку політику, незалежну від Польщі. Загалом, упродовж усього свого правління йому вдавалось доволі вміло маневрувати між чотирма регіональними силами, між якими було затиснуте Королівство Русь: Королівством Польським, Угорським, Золотою Ордою та молодим Великим князівством Литовським.

Цікавим є титулування короля «Georgius Dei gratia natus Dux totius Russiae Minoris», де він вперше використав термін «Russiae Minoris» («Мала Русь»). Л. Войтович описує цю дивну особливість так: «Прийняттям титулу «з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі» Юрій-Болеслав підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Перед тим він використовував титули «Nos Georgis Dei gratia dux Russiae», «Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere», «Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae». «Мала Русь» тут виступає у значенні частини Русі, не підвладної монголам. Зайнятий боротьбою за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу¹⁵².

Хоча Ярослав Грицак виводить іншу причину появи цього терміну (та його майбутнє протиставлення «Великій Русі», тобто росії). На його думку, «мала» або «велика» не мали ніякої конотації відносно розміру та політичного статусу, відносно грецькій традиції «мала» означала первинну, материнську частину, з якої розвинулися державна/церковна/культурна традиція, а «велика» – територія, на яку вона поширилась¹⁵³. Виходячи з цієї версії, Юрій II Болеслав навпаки, таким чином, прагнув продемонструвати свою претензію на об'єднання земель колишньої Києво-Руської держави під короною королів Русі.

Маючи сильну місцеву опозицію, він також робив ставку на місцеве – міське самоврядування, поширене в тогочасній Німеччині, Магдебурзьке

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. С. 30.

право, яке король починає надавати містам (першим таким у 1339 р. стане Сянок). Це допоможе місцевим містам захищати свої права від сваволі феодалів, надаючи їм особливі автономні права з одного боку, а з іншого, стартував процес пізньосередньовічної урбанізації та модернізації, що активно відбувався в Європі та тягнув її зі світу середньовічного в епоху відродження¹⁵⁴.

Королювання Юрія II Болеслава було доволі вдалим. Проте, він не виконав головної своєї задачі для збереження держави: йому так і не вдалось залишити спадкоємців. Щодо причин смерті Юрія-Болеслава в 1340 р. немає конкретної та цілісної версії. Леонтій Войтович розглядає отруєння як найвірогіднішу подію, а Казимира III Великого (тодішнього польського короля) як основного підозрюваного. Дійсно, смерть Юрія найбільше була вигідна саме Казимиру, адже постать короля Русі була основною перешкодою до реалізації польських амбіцій приєднання регіону. Це, по-перше. А по-друге, саме Казимир виявився найбільш підготованим до смерті Юрія-Болеслава. Вже за місяць він збирає військо та вирушає на Львів (організація подібної кампанії зазвичай вимагає набагато більшого часу)¹⁵⁵. Львівський літопис описує подальші події так: «Król Kazimierz polski Lwów wziął, poddali się sami; skarby wielkie pobrał, srebra, złota, kamieni drogich, bławatów, krzyże złote, kamieniami sadzone, w jednym drzewo krzyża ś., koronie, krzesło drogo robione, szatę szczerym złotem przetykaną i drogim kamienien sadzoną; zamki obadwa, Wysoki i Niski, drzewiane pali»¹⁵⁶. Проте, Львів на той момент хоч і був містом впливовим, проте не головним, та й інших

¹⁵⁴ Кириченко Ю. М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України // Форум права. 2011. № 4. С. 361–366.

¹⁵⁵ Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: Ескіз портрета // Львівський національний університет імені Івана Франка. 2011. С. 209–220.

¹⁵⁶ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1971. С. 99.

кандидатів на владу окрім Казимира як всередині, так і зовні в Королівстві Руському вистачало¹⁵⁷.

Розпочалась 50-літня війна за Галицько-Волинський спадок, війна, у якій знов схлеснуться Польща, Литва, Орда та Угорщина. Ця війна розділяє королівство: Польщі дістається Галичина з частиною Волині, Угорщина остаточно закріплює свої права на Закарпаття, а Литва вимушена задовольняється іншою частиною Волині. Проте, саме Королівство Русь, будучи одним з найдостойніших претендентів на Києво-Руський спадок навіки залишає політичну арену, передаючи естафету Великому князівству Литовському та Королівству Польському.

Отже, Києво-Руська держава – визначний приклад державності для Центрально-Східної Європи. Завдяки співпадінню кількох факторів як вигідне географічне та часове положення, прийняття православного християнства, зовнішньо та внутрішньополітична діяльність Києво-Руської держави, разом з її масштабами наклали невимовно великий відбиток на увесь регіон. Києво-Руська держава стала феноменом, цивілізаційним центром, одночасно і відділеним від інших у Європі, Анатолії чи Великому Степу, але, в той самий час, перебуваючи з ними в тісному контакті. Поступовий занепад держави, фіналізований спустошенням Києва – її політичного центру у 1240 році, призвів до формування вакууму влади. Заповнити його спробували колишні удільні князівства та регіони, що перебували на периферії. Одним з найвдаліших прикладів претендента на руську спадщину, стало Галицько-Волинське князівство. Ця держава, утворена злиттям Галицького та Волинського князівств, неодноразово бере під контроль Київську землю та прилеглі території, стає частиною європейської системи оборони, за що її правитель отримує титул «король русі», тим самим утверджуючи в баченні заходу галицько-волинські претензії на киево-руську спадщину. Однак, в складній зовнішньополітичній ситуації, опинившись в оточенні великих

¹⁵⁷ Каралюк П. Боротьба за руську спадщину в середині й другій половині XIV ст. // Дзеркало тижня. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/borotba-za-rusku-spadschinu-v-seredini-y-drugiy-polovini-xiv-st-.html> (дата звернення: 20.11.2023).

держав, що претендували на її регіони, їй не вдалось втримати основну ознаку середньовічної державності – правлячу династію. Це стало основною причиною занепаду Галицько-Волинської держави. Котра поступилась, у боротьбі за руський спадок, місце Великому князівству Литовському та Королівству Польському.

РОЗДІЛ 3

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ, РУСЬКЕ І ЖЕМАЙТІЙСЬКЕ ТА РІЧ ПОСПОЛИТА ЯК СПАДКОЄМЕЦЬ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ

3.1. Зародження та формування ВКЛ (кінець XII – перша половина XIV ст.)

Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське – держава, яка виникла в XIII ст. на базі державних утворень, головним формуючим етносом яких стали племена литовців, а також руські князівства, місцезнаходженням яких були землі історичної Білорусі.

Литовці, загалом, були давніми сусідами не те що Києво-Руської держави, а самих слов'ян. Перші письмові згадки про племена литовців є ще в роботах давньоримських істориків. Зокрема, Тацит згадував про племена балтів у своїй роботі «Germania», де називав племена іменем «естії». Проте археологічні дані свідчать про те, що балти проживали на своїх територіях, які простягалися приблизно від сучасних Берліну до Москви і від Риги до Києва. Тож вони були давніми сусідами слов'ян, які частково витіснили балтів з частини займаних ними територій, бачили всі етапи становлення та розвитку Києво-Руської держави, та приймали участь у торгівельному обміні (основним їх ресурсом був бурштин).

У «Повісті врем'яних літ» ми бачимо такий опис балтів: «А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, нерома, либь: си суть свой языкъ имуще, от колена Афетова, иже живутъ въ странахъ полунощныхъ»¹⁵⁸, що говорить про той рівень взаємозв'язку, в якому перебували наші два етноси. Київські князі прагнули поставити землі сучасних Латвії, Литви та Естонії у підпорядковане положення, здійснюючи туди походи та рейди, стягуючи з

¹⁵⁸ Повість минулих літ. Київ, 1982. С. 24.

племен данину, будуючи там укріплення та фортеці. Так, великий князь Ярослав збудував на місті сучасного Тарту (Естонія) фортецю, названу Юр'їв. І причина такої політики зрозуміла: через землі Балтії проходила одна з ниток торгівельного шляху «з варяг у греки» – основного торгівельного маршруту, навколо якого сама Київська держава постала¹⁵⁹. До того ж племена ці, маючи іншу мову, не сприймалися як частина слов'янського світу.

Наприкінці XII – початку XIII ст. ситуація почала змінюватись у прямо протилежному вигляді. Києво-Руська держава вступила у період занепаду, в той час як литовські племена почали формувати племінні союзи. І на це активно впливали зовнішньополітичні обставини, які перед ними повстали. Землі сучасної Литви виявились у доволі скрутному становищі. З одного боку, на них тиснули сили Тевтонського та Лівонського орденів – військово-монаших організацій, що прийшли на землі Балтії в XIII ст. внаслідок Північних хрестових походів. Знищили племена пруссів (один з балтських народів) і підкорили землі Лівонії, на яких проживав інший балтський народ. Таким чином, вільними залишились тільки частина володінь жемайтів і землі Литви. З іншого боку – Королівство Польське, яке активно включалось у політику, стаючи значною силою, а також удільні князівства колишньої Києво-Руської держави.

У таких умовах задля того, щоб зберегти власну владу, місцевий нобілітет розпочав державотворчий процес. Почали з'являтися князі з представників родової знаті, ватажків дружин, навколо яких формувалися перші протокнязівства. «Перетворені на князів начальники дружин володіли землями (територіями), користуючись всією повнотою політичної влади. Джерелом збагачення князів все ще служили грабіжницькі походи проти

¹⁵⁹ Котляр М. Ф. Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі // Студії. Політика і право. 2015. Т. 3. С. 10–20.

сусідів, що великою мірою визначало зовнішню політику правлячої еліти XIII століття»¹⁶⁰.

У курсі лекцій американського історика Тімоті Снайдера, присвячених історії України – «Правління Ярослава Мудрого, руська мова і Велике князівство Литовське» відзначено, що ключовим моментом у становленні литовської державності було те, що за князя Гедиміна відбувся перехід від рабовласництва, коли вони здійснювали походи з метою взяти полонених, до колонізації, коли вони почали захоплювати землі¹⁶¹.

І в цьому процесі державотворення Литва вступила в симбіоз з удільними князівствами Києво-Руської держави, що на сьогоднішній день знаходяться на території Білорусі та Центрального федерального округу росії. Існує величезна суперечка про те, яким був взаємозв'язок етносу руського та литовського, і яким чином вони утворили ВКЛ. Загалом, доволі цікавою є та особливість, що литовці на той момент були порівняно значно більш відсталими від своїх руських сусідів. Їх державність знаходилася на початковому рівні, у той час, як в руських князівствах було все: адміністративний апарат, законодавча база, монетодрукарство, тобто державотворча база. І якою ціллю для них був зв'язок з більш відсталим сусідом? Відповідь насправді відносно проста – правителі та військо. Під час монгольської навали всі руські князівства, окрім тих, що складуть основу сучасної Білорусі та північного заходу росії, перебували у васальній залежності від Орди. Орді вони платили податки, від неї вони отримували ярлик на княжіння. Тож шукати серед них союзників означало самим переходити в залежність від Орди, чого будь-якому правителю не хотілось. Тож доводилось укладати союзи з литовцями, які теж зберігали свою незалежність від сусідів. Тож, у Литви були правителі та військова сила, а у

¹⁶⁰ Дубонис А. Проблемы образования литовского государства и его отношений с Галицко-Волынским княжеством в новейшей историографии Литвы // Княжа доба: історія і культура. 2008. № 2. С. 142–157.

¹⁶¹ Снайдер Т. Правління Ярослава Мудрого, руська мова і Велике князівство Литовське. Шоста лекція Тімоті Снайдера. *Forbes*. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/shosta-lectsiya-snaydera-27102022-9356> (дата звернення: 07.10.2023).

Русі – держава. Таким чином, литовцям вдалось здійснити той процес, який за шістьсот років повторить Німеччина: «Німеччина отримала всі переваги від дещо пізнього входження в сферу промислового розвитку, тобто завдяки тому, що це раніше відбулося в Англії. Як наслідок, німецька промислова економіка, спираючись на конкретні специфічні методи, використані в процесі наздоганяючого розвитку, йшла у напрямках, що несуттєво відрізнялися від тих, що були в Англії»¹⁶². Литва зробить те саме, тільки відносно держави. Вони, «не вигадуючи знову велосипед», використали ті державні інститути, які створила Києво-Руська держава, практично одразу перестрибнувши від етапу відносно малорозвиненого плем'я, на кордоні відомого світу, до етапу найбільшої європейської держави, основного лімесу оборони від дикого степу.

Між XII та XIII ст. відбувався процес формування перших литовських протодержав, які сучасними істориками називаються «Конфедерацією литовських земель». Основним джерелом інформації про конфедерацію слугує Волинсько-литовський договір 1219 р., збережений в Іпатієвському літописі. Згідно з джерелом, на момент підписання договору було п'ять старших князів – голів конфедерації: Живінбудас, Дауйот, Вілігайло, Довспрунк та Міндовг¹⁶³.

Легендарним засновником литовської держави вважають короля Міндовга (бл. 1236–1263 рр.) – чи не єдиний з правителів в історії Великого князівства Литовського, який носив цей титул. Будучи спочатку одним із п'яти старших князів, після смерті свого старшого брата Довспрунка, він захопив владу в Конфедерації литовських земель, витіснивши інших старших

¹⁶² Gerschenkron A. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge : Belknap Press of Harvard University, 1962. P. 16.

¹⁶³ Gudavičius E. *Lietuvių žemių konfederacija*. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuviu-zemiu-konfederacija/> (date of access: 02.12.2023).

князів та зробивши місцевих своїми васалами. Тим самим, він завершив процес об'єднання розрізнених литовських князівств у одне¹⁶⁴.

Хоча Литва залишиться однією з останніх язичницьких держав Європи, спроби охрещення відбудуться вже в 1251 р. Тоді князівство ще знаходилося у кільці ворогів (йшла війна з Тевтонським орденом, Лівонським орденом та Галицько-Волинською державою). З метою отримання перепочинку, Міндовг, разом з дружиною і частиною двору, прийняв хрещення, а 6 липня 1253 р. був коронований у Новогрудку. Ця дата вважається датою заснування Великого князівства Литовського, і відзначається в сучасній Литовській Республіці як день державності. Таким чином, прийнявши католицьке християнство, Міндовг потрапив під захист Святого престолу. Але це коштувало йому поступок низкою територій у Жемайтії та Ятвягії та було вимушеною мірою. Адже пізніше, близько 1260 р. (Тевтонський орден вчинив новий похід на Литовське князівство) князь повернувся до язичництва¹⁶⁵.

У 1260 р. сили Міндовга нанесли поразку хрестоносцям в битві при Дубре. Проте, в 1263 р. був убитий змовниками – близькими родичами, що не були згодні з його одноосібною владою¹⁶⁶.

Смерть Міндовга викликала внутрішньополітичну кризу в державі. Велике князівство Литовське того часу складалося з трьох етнічних територій: Литви, Жемайтії та Чорної Русі. Також, у період правління Міндовга, до сфери впливу литовської держави потрапило Полоцьке князівство, яке очолив вигнаний із земель Конфедерації литовських земель князь Товтивіл, який визнав владу Міндовга над Литвою. Після його смерті в 1264 році князівство потрапило фактично у васальну залежність від ВКЛ.

¹⁶⁴ Gudavičius E. Mindaugas // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/mindaugas/> (date of access: 02.12.2023).

¹⁶⁵ 1253 – коронація князя Данила // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0706P/> (дата звернення: 05.12.2023).

¹⁶⁶ Дубонис А. Проблемы образования литовского государства и его отношений с Галицко-Волинским княжеством в новейшей историографии Литвы // Княжа доба: історія і культура. 2008. № 2. С. 142–157.

Отже, значною частиною населення стали вихідці з територій колишньої Києво-Руської держави, основною релігією яких було православ'я. У середині самої Литви християнське (католицьке) духовенство складали вихідці з Німеччини, дозвіл на проповідь яким була дана Міндовгом, який, прийнявши хрещення, зобов'язав хреститись значній частині свого нобілітету. Проте більшість, прийнявши християнство (католицької чи православної версії) в побуті залишалися язичниками, таким чином йдучи по типовому синкретичному методу. «Найбільш суттєвим пунктом протиріч було питання про зміст Церкви (у литовському суспільстві ще не склалося поняття та прийняття ренти) та національні розбрати»¹⁶⁷.

Найбільші язичницькі традиції збереглись у Жемайтії – регіоні, що перебував надалі від руської православної сфери впливу, а також зазнав найбільших спустошень від лицарів хрестоносців Тевтонського та Лівонського орденів. Для них поняття християнин означало поняття ворог або зрадник. Власне, завдяки цьому політика Міндовга коливалася від підтримки язичництва до підтримки християнства, залежності від зовнішньополітичних обставин. Реакцією стало утворення серед представників нобілітету двох фракцій: язичницької (до якої увійшли представники старих литовських та жмудинських знатних родів) та православної (з представників руського нобілітету та охрещених литовців). Католицизм не набув такого впливу в державі, щоб представляти окрему політичну силу нарівні з язичництвом та православ'ям. І особливо це міжфракційне протистояння відкрилося після смерті Міндовга.

Серед заговорників був і наступний Литовський князь Тройнат (1263–1264 рр.), який належав до язичницької фракції, і головною метою політики якого було повернення до старих язичницьких традицій. Однак, після його вбивства в 1264 р. наступним Великим князем став син Міндовга Войшелк (1264–1267 рр.) – представник православної фракції, перший православний

¹⁶⁷ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. С. 59.

князь Литви. До вбивства батька він був ченцем монастиря в Новогрудку. Проте, після цього протистояв язичницькій політиці Тройната й зайняв престол після його вбивства. Намагався підтримувати дружні відносини з Галицько-Волинською державою та за допомогою її війська силою взяв контроль над землями язичницької фракції в Нальшанах та Дяволтві. Після цього він добровільно склав повноваження князя на користь молодшого сина Галицько-Волинського князя Данила Мстиславовича Шварна Даниловича, повернувся в монастир та був убитий старшим сином Данила Романовича Левом Даниловичем, який сам хотів отримати титул Великого князя Литовського¹⁶⁸.

Шварно Данилович (1267–1269 рр.) став першим і єдиним представником руської династії Романовичів на престолі Великого князівства Литовського. «Перетворення галичанина на великого князя зробило Литву галицьким протекторатом. Ні Войшелк, ні Шварн не створили православних парафій, але у православну віру почала переходити литовська знать. Відомо, що православними стали брати кярнавського князя Тройдена (Traidenis) Бардіс, Лієсіс, Сірпутіс та Свалькяніс. Сам Шварн найбільшу увагу приділяв своїм володінням у Галичі (Холмському князівстві). Усе це загрожувало Литві обрусінням, включенням до політичної системи Галичини та Волині»¹⁶⁹. Згідно з дослідженням литовського історика Едвардаса Гудавічуса, викладеного в монографії «Lietuvos istorija. Nuo seniausią laikų iki 1569 metų» («Історія Литви. Від прадавніх часів до 1569 року»), в 1269 році Тройден вигнав князя Шварна з Литви, сам посівши великокнязівський стіл¹⁷⁰. Однак така інформація відсутня в дослідженнях вітчизняних, білоруських чи московських істориків, котрі вказують на те, що Шварно в 1269 році помер, залишаючись при цьому великим князем. На користь точки

¹⁶⁸ Котляр М. Ф. Войшелк // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А-В. С. 605.

¹⁶⁹ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. С. 69.

¹⁷⁰ Там само. С. 70.

зору Едвардаса Гудавічуса виступає той фактор, що наступний князь був противником політики Шварна, який втягнув ВКЛ у сферу впливу руських земель (в першу чергу ГВД), виступаючи за етнічну самостійність та самобутність князівства. А також той факт, що Шварно помер у своєму руському домені – в місті Холм, де і був похований. Більшої достовірності цієї події дають розкопки 2015 року в Холмському соборі Різдва Пресвятої Богородиці (Польща), в ході яких було ймовірно знайдено його поховання¹⁷¹.

У будь-якому випадку, яким би не було завершення правління Шварна Даниловича, ця подія означала послаблення впливу ГВД на ВКЛ та перемогу язичницької партії в боротьбі. Проте, християнство залишить свій вплив у Литві, а головне – під його впливом буде змінюватись і зовнішня політика цієї держави.

Правління великого князя литовського Тройдена (1269–1282 рр.) було сконцентроване на «збиранні земель» литовської держави, що втратили єдність у період громадянської війни. Тройдену довелось йти на зустріч православному нобілітету, щоб втримати їх у сфері впливу держави. Основним зовнішньополітичним викликом, який постав перед Тройденом, були німецькі лицарі, що на той момент підкорили всі пруські землі та націлились на Жемайтю. З іншого боку, захоплення Пруссії та Лівонії, насадження там німецьких порядків Тевтонським та Лівонським орденами, стало причиною масового відтоку пруського та лівонського корінного балтського населення. Тоді вони цілими племенами переходили до володінь братньої Литви чи Жмуді та осідали в прикордонних з орденом землях, з одного боку, створюючи міцний заслон з військових поселень, з іншого – збільшуючи концентрацію язичницького населення та переносячи сюди свої культові центри (прусси та лівонці сповідували традиційне для племен балтів язичництво)¹⁷².

¹⁷¹ Квятковський А. Знайдено могилу сина Данила Галицького. Справді? // Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/37558> (дата звернення: 08.12.2023).

¹⁷² Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. С. 70–73.

Відомості про наступних трьох князів литовських: Довмонта, Бутигейда та Будивида (1282 – бл. 1295 рр.) є доволі уривчастими. За їх правління відбулось три основних події. По-перше, завершився процес кристалізації влади в державі навколо великого князя. У цьому процесі централізації зросло саме значення цього титулу, повноваження якого раніше розчинялися серед повноважень інших князів, представників династії та знатних родів. По-друге, розпочався процес об'єднання двох основних балтських складових держави – Литви (Аукштайтії) та Жемайтії (Жмуди), в останній, наприклад, було припинено інститут своїх місцевих князів (останнім князем, який згадується в писемних джерелах, став Мажейко). «Великокнязівська влада анулювала інститут князів у Жямайтії, проте зроблено це було не в односторонньому порядку, а за згодою жямайтської військової знаті. У більшості земель ця знать зберегла владу та вплив, але мала брати участь у спільних військових діях, що вживалися державою... За вірність Литва платила жямайтам всебічною підтримкою, яку надавав насамперед субмонарх. Як в адміністративній, так і у військовій структурі Литви жямайтські землі зберігали широку автономію»¹⁷³. По-третє, поряд з двома найбільшими центрами держави – Вільно (місто, яке разом з посиленням ролі великого князя перетворилося на постійну столицю держави) та Кярнаве, з'явився новий важливий політичний центр – Троки (Сянейі-Тракай), який став важливим центром боротьби проти німецьких лицарів, у той час, як основні процеси, що відбувались у столиці, надавали уваги саме «руській політиці»¹⁷⁴.

Наступним правителем став Вітень (бл. 1295—1315 рр.). «За П. Дюсбургом у 1296 р. Вітень мав титул короля. Традиція виводить його з Жемайтії із роду Колюмнів... Вітень, відроджуючи політику Міндовга. Щоби у 1296 р. титулуватися королем, напевне, треба було мати вагомі підстави до

¹⁷³ Там само. С. 77.

¹⁷⁴ Rowell S. C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. Vol. 1. P. 69.

зайняття найвищого престолу»¹⁷⁵. За правління цього князя відбувся процес інтеграції великої частини колишніх удільних Києво-Руських князівств (центри яких геолокуються межами сучасної Республіки Білорусь). Велике князівство Литовське тепер окрім земель Чорної Русі та Новоградського князівства, почало контролювати Полоцьке та Вітебське князівства, Турово-Пінську та Берестейсько-Дрогобицьку землі. Таким чином, володіння литовських володарів значно виходили за межі проживання балтських племен, більшість територій, а отже й населення в державі складали люди руські – православні, що розмовляли руською (староукраїнською/старобілоруською) мовою.

Після Вітєня правив його брат Гедимін (бл. 1316–1341 рр.), який став засновником династії Гедиміновичів. Щодо кількості його дружин, у істориків існують суперечки. Є джерела, які пригадують трьох жінок: Вінду (походила з Жемайтії), Ольгу (дочку князя Смоленського) та Євну Полоцьку (дочку Полоцького князя). Проте, щодо реальності та походження Єви існують перестороги, можливо вона є вигаданим персонажем, можливо вона була полькою або литовкою.

Гедимін проводив політику модернізації князівства, залучав нові методи господарства, запрошував іноземних купців, ремісників та землеробів, протистояв натиску німецьких лицарів. Сконцентрувався на об'єднанні територій Русі, що знаходилась під владою Орди. У 1321 р. розбив об'єднані сили князів-данників Орди в битві на річці Ірпінь, після чого оволодів Києвом. Однак, українські історики ще з кінця XIX – початку XX ст. ставили історичність цієї битви під питання. Так, історик Володимир Антонович у своїй роботі «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда» вказував: «Рассказ о походе Гедымина на Волынь и Киев в 1320–1321 годах первый раз появился в хронике Мацея Стрыйковского (изд. 1582 г.). До того времени о нем не упоминают вовсе ни

¹⁷⁵ Войтович Л. В. Княжа доба: Портрети еліти. Біла Церква : Олександр Пшонк., 2006. С. 603.

современные источники, ни летописные своды, ни составители позднейших прагматических исторических сочинений. Так, древнейшая литовско-русская летопись (изд. Даниловичем), составленная в первой половине XV столетия, перечисляя области, распределенные Гедимином в удел сыновьям, не упоминает вовсе о Киеве и говорит, что Волынская земля досталась Любарту вследствие его брака, следовательно она не была завоевана Гедимином. Русские летописи XIV и XV столетий, равно как составители немецких, прусских и ливонских хроник, ничего не знают о походе Гедимины на Волынь и Киев»¹⁷⁶.

За князювання Гедиміна відбулась інша важлива подія – в результаті династичної кризи в Галицько-Волинській державі згасла правляча династія Романовичів. Упродовж недовгого терміну там князував представник польської династії П'ястів Юрій II Болеслав, після смерті якого в 1340 році розпочалась війна за Галицько-Волинську спадщину. Велике князівство Литовське виступило у війні за представника династії Гедиміновичів, молодшого сина князя Гедиміна Любарта. У «Першій редакції Литовської хроніки» («Лѣтописецъ великихъ князей литовскихъ») вказано: «...а Люборта принял володимерський князь к дотьце во Володимер и в Луцеськь и во вьсю землю Волыньскую»¹⁷⁷.

Любарт, християнське ім'я якого було Дмитро, отримав Галицько-Волинську державу не як уділ, а шляхом династичного шлюбу з дочкою одного з останніх представників роду Романовичів Анною. І упродовж 1340–1349 рр. він керував державою, маючи цікавий статус: з одного боку, він був повноосібним володарем, проте, у той самий час, визнавав своє практично васальне положення від свого батька. Після вторгнення польських сил 1349–1350 рр. під його контролем залишилась тільки Волинь. І з цього часу роль Великого князівства Литовського у Волинському князівстві почала

¹⁷⁶ Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского. Київ : Университетские известия, 1877. С. 39–40.

¹⁷⁷ Супрасльський літопис // Ізборник.
URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 12.10.2023).

посилюватись. А Любарт Гедимінович перетворився на першого удільного князя Волині у складі ВКЛ¹⁷⁸.

Князь Гедимін залишив після себе сильне та стабільне Велике князівство Литовське, володіння якого будуть значно розширені його синами. Також він, на відміну від попередників, дотримувався дружніх відносин з сусідньою Польщею. Його правління стало початком цього дуєту, що через століття перетвориться в Річ Посполиту.

Отже, упродовж XIII – першої половини XIV ст. відбувався процес формування Великого князівства Литовського, процес, у ході якого невеликий балтський народ перетворився на одну з найвпливовіших держав Європи. Основною причиною співпраці стала неймовірна зовнішня загроза, перед якою повстали литовські землі, на які претендували, з одного боку, Тевтонський, а з іншого боку – Лівонський ордени. І задля подолання цієї загрози їм швидко потрібно було стати на шлях державотворення. Маючи князів та військо, литовці зустрілись з відсутністю чітких державних інститутів. І тут вони зустрілись із сусідніми руськими князівствами, які знаходились у водночас схожому, проте діаметрально іншому положенні. З одного боку, над ними нависла загроза з боку Орди, що підкорила собі князівства на території сучасних України та росії, з іншого – з розвитком державницьких інститутів, проблема не стояла. Це утворило унікальний симбіоз, в ході якого язичницькі правителі Литви, шляхом династичних шлюбів приєднали до себе землі білоруських князівств, а головне – «руські» форми держави, народжуючи, говорячи сучасною мовою, толерантну структуру. «Причини такої унікальної навіть для тодішньої Європи політики (культурної, релігійної) їм бачаться у тому, що Литва довгий час залишалася язичницькою (остання в Європі була охрещена). В умовах загрози завоювання та асиміляції з боку Тевтонського Ордену язичницька Литва зробила свій геополітичний вибір у швидкому творенні держави у союзі з

¹⁷⁸ Клемберт С. Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство // *Ruthenica*. 2019. № XV. С. 141–167.

більш розвинутими в культурному і державницькому досвіді з регіонами колишньої Київської Русі, а тому мусила шукати з ними політичного і соціокультурного компромісу»¹⁷⁹.

Розвитку цієї культури також допомогли умови, в яких зростали представники литовського нобілітету. Живучи в сім'ях, утворених династичними шлюбами між язичниками литовцями та представницями польської католицької еліти, а найбільше – еліти руської – православної, з дитинства вони переймали таке просте, але водночас таке неймовірне для того часу поняття: світ великий, складається з різних культур та релігій, а отже, до людей, що традиціями та віруваннями, які відрізняються від твоїх, слід відноситись терпимо¹⁸⁰. А разом з тим, вони, зростаючи в оточенні представників руської культури, замінювали собою згаслі відгалуження династії Рюриковичів, починаючи потроху себе з цією культурою та цією династичною традицією асоціювати. Заявляючи про те, що саме Литва може стати логічним спадкоємцем як традицій, так і самої Києво-Руської державності.

¹⁷⁹ Норкус З. «Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Київ : Критика, 2016. Т. 1. С. 21.

¹⁸⁰ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 59.

3.2. ВКЛ за князювання Ольгерда, Ягайла та Вітовта

Іншим визначним етапом існування Великого князівства Литовського є період між другою половиною XIV ст. – 1569 р. (рік укладання Люблінської унії). Цей проміжок часу, на відміну від першого, характеризувався не формуванням державотворчих традицій, а активною експансією держави, як в напрямку руських та ординських земель, так і в напрямку традиційного, споконвічного ворога Тевтонського ордену. Змінилася і внутрішньополітична ситуація. Вона почала християнізуватись, причому за католицькою традицією, тим самим, звертаючи свій погляд зі Сходу на Захід – на Королівство Польське.

Після раптової смерті Гедиміна до влади у ВКЛ прийшов його молодший син Явнут (1341–1345 рр.). І тут у істориків виникає питання щодо того, чому саме Явнут посів великокняжий стіл. Адже він не був старшим серед синів Гедиміна, до того ж у його батька були живі брати. Деякі дослідники посилаються на давню традицію передачі влади від батька до молодшого сина. Інші, припускаючи, що Гедимін, виходячи з джерел помер неочікувано, а його старші сини були розосереджені по державі, роблять висновок, що можливо Великокнязівський стіл зайняв той, хто на момент смерті Гедиміна знаходився «найближче до тіла» (як колись було в Османській імперії: після смерті падишаха, шигзаде мерщій йшли на Константинополь, щоб зайняти трон та вбити своїх братів). Але найлогічнішу точку зору висуває Е. Гудавичюс. Виходячи з того, що в державі ще не виробилось чіткої системи спадкування престолу, а смерть Гедиміна була раптовою, держава просто розділилася між синами-князями. Кожен з яких отримав у володіння певний регіон (Монівид володарював у Кернаве, Кейстут – у Троках, Ольгерд – у Крево, Наримунд – у Пінську, Коріят – у Новогрудку, Любарт – на Волині, а Явнут – у Вільно). Таким чином, Явнут

не був великим князем литовським, а просто був місцевим правителем, реальна влада якого не виходила далеко за межі Віленщини¹⁸¹.

Політика ж Явнута була проправославною, і це утворювало явну напругу між двома його іншими братами – Кейстутом і Ольгердом. Це призвело до їх повстання: «Взимку 1344–1345 р. (найімовірніше, на початку 1345 р.) Кейстут раптовим ударом зайняв Вільнюс. Ольгерд трохи запізнився до місця подій, але дружинники Кейстута вже схопили Явнута, який намагався втекти. Переворот вдався, Кейстут визнав Ольгерда великим князем. У свою чергу, Ольгерд визнав виняткове становище Кейстута: Тракайське князівство стало вотчиною Кейстута і його спадкоємців, було встановлене деякими новоприєднаними володіннями, правити спільно (це торкнулося незабаром приєднаних Подніпровських волостей, також Кейстуту належала певна частина Вільнюса)»¹⁸². Тож, Ольгерда складно назвати одноосібним. Він не тільки опирався на удільних князів на місцях (як це було прийнято в колишній Києво-Руській державі). Також його фактичним співправителем став князь Троцький Кейстут. І знову ж таки, така форма приходу до влади та поділ влади між братами (або союзниками переможцями) не є якимось унікальним фактом, характерним саме цій ситуації (згадаємо історії тріумвіратів Давнього Риму, чи періоди співправління у Китаї епохи Троєцарства). Однак, слід зауважити, що укладання подібних союзів, при яких один брат визнавався великим князем, а інший – князем якогось ключового князівства, титул якого ставав практично сумісним титулу великого князя, було в добрій традиції Києво-Руської держави. Згадаємо двоосібне правління князів Святополка та Ярослава Володимировичів, чи Тріумвірат Ярославичів, чи практично співправління князів Данила та Василька Романовичів (ГВД). Також слід пригадати, що в історії ВКЛ був інший дуумвірат – коротке співправління князя Войшелка та сина Данила Романовича Шварна Даниловича.

¹⁸¹ Там само. С. 124–125.

¹⁸² Там само. С. 126.

Між 1361 та 1362 роками Ольгердом проведено неймовірно важливий для всієї історії Великого князівства Литовського похід – похід на Київ. У ході цього походу його військам вдалось без бою зайняти місто, також він оволодів значною частиною Чернігово-Сіверщини та Переяславщини, а восени 1362 року його війська зустрілися з основними загонами Орди¹⁸³. «В районі річки Сині Води (нині ріка Синюха в Кіровоградській області, ліва притока Південного Бугу) війська Великого князівства Литовського перестріли чамбули трьох татарських беїв – Кутлубуги (в минулому радника хана Джанібєка та правителя «Лівобережної» тьми), Кочубєя (правителя «Правобережної тьми») й Деметрія (правителя тьми в Дністровсько-Прутсько-Дунайському міжріччі)»¹⁸⁴. Армія Ольгерда, що в основному складалась з русинів та литвинів (по суті – предків сучасних українців та білорусів), основною зброєю мала арбалети та великі щити (павези). Також Ольгерд майстерно користався традиційною для Галицько-Волинської держави тактики, розділивши військо на декілька тактичних по лінії фронту. Ця комбінація могла чудово протидіяти ординській кінноті, фактично домінуючи над ордою в природному для неї середовищі¹⁸⁵.

Загалом, при відсутності активного супротиву місцевого населення та підтримці значної частини нобілітету (місцеві еліти допомагали Ольгерду. Наприклад, у Київ він вступив без спротиву), а також зважаючи на неймовірно лояльну, у сучасних істориків виникає питання щодо притаманної росії традиції називати його загарбником. Адже, наприклад, князь Ольгерд посадив княжити в Києві свого третього сина Володимира,

¹⁸³ Терещенко Ю. Великі князі литовські Гедимін та Ольгерд // День. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/velyki-knyazi-lytovski-hedymin-ta-olherd> (дата звернення: 09.12.2023).

¹⁸⁴ Черкас Б. В. Битва на Синіх Водах. Як Україна звільнилася від Золотої Орди // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/30/66894/> (дата звернення: 09.12.2023).

¹⁸⁵ Терещенко Ю. Великі князі литовські Гедимін та Ольгерд // День. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/velyki-knyazi-lytovski-hedymin-ta-olherd> (дата звернення: 09.12.2023); Черкас Б. В. Битва на Синіх Водах. Як Україна звільнилася від Золотої Орди // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/30/66894/> (дата звернення: 09.04.2024).

дозволивши цілком вільно розпоряджатися уділом «...Київ стає центром карбування монет ... На переважній більшості цих монет є зображення «князівського знака», що нагадує давньоруський знак Рюриковичів і атрибується як схематичне зображення церкви. У документах, що призначалися для внутрішнього обігу, Володимир Ольгердович титулує себе «З Божої ласки князь Київський»¹⁸⁶. У додаток до цього, інші його сини та брати сіли в колишніх Києво-Руських князівствах. Так, кордони старих князівств були змінені і не співпадали з Києво-Руським періодом (наприклад, переяславське князівство, яке колись було одним з найвпливовіших, взагалі було приєднане до київського), а також були утворені нові (зокрема, створено доволі велике за площею та рівнем розвитку Подільське князівство, княжити в якому сів племінник Ольгерда князь Юрій Коріятович). Загалом, все вищесказане, можна підсумувати словами історика Б. Черкеса, в яких він говорить про період входження руських земель до складу ВКЛ: «Секретом успіху: чому вони сюди прийшли і закріпилися, те що вони нам були потрібні (з точки зору війни на півдні), а ми їм були потрібні з точки зору війни на півночі)»¹⁸⁷.

Помер Ольгерд у віці 80-ти років 24 травня 1377 року. І хоча він встиг охреститися, його тіло було спалено на вогнищі за давньою язичницькою традицією. Це знову ж таки нагадує на продовження синкретичних традицій, що панували тоді в Литві. Розширена ними держава стала однією з найвпливовіших у Європі¹⁸⁸. Однак, як зауважив Е. Гудавичюс, Ольгерд надто приділяв уваги саме мілітарному аспекту, при цьому мало слідкуючи за дипломатією. Він неодноразово оголошував про ідею хрещення держави за католицькою традицією, сам навіть прийняв православ'я (однак, німецький

¹⁸⁶ Шабульдо Ф. М. Володимир Ольгердович // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А–В. С. 618.

¹⁸⁷ Черкас Б. В. Спадщина Русі у Великому князівстві Литовському / Борис Черкас / БЕЗ БРОМУ // Локальна історія. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xFS1jbTCvUU&t=1s> (дата звернення: 10.12.2023).

¹⁸⁸ Лук'янюк В. Смерть великого князя Ольгерда // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0524P/> (дата звернення: 05.12.2023).

літописець Герман фон Вартберге у своїй роботі «Chronicon Livoniae», описуючи його останні роки вказує, що він був язичником, що говорить про те, що він або повернувся до язичництва, або насправді так від нього і не відрікався¹⁸⁹). Однак, використовуючи ідею хрещення литовців як фактор політичної гри, у спробі виторгувати вигідні умови, він втратив можливість для укладання низки союзів (наприклад, з Папською областю чи Священною Римської Імперією)¹⁹⁰.

Йому наслідував син Ягайло (1377–1392 рр. (на момент приходу до влади Вітовта). Загалом, претензії на престол Ягайла були доволі сумнівними, він був старшим сином Ольгерда, але від другого шлюбу. «Проти Ягайла виступили її [Марії вітебської, першої дружини Ольгерда] сини Андрій полоцький і Дмитрій брянський, які перебрались до Москви, за ними – Дмитро-Корибут Ольгердович, який володів Чернігово-Сіверщиною, волинський князь Любарт та володарі Поділля – Коріатовичі»¹⁹¹. Тобто, православні представники династії Гедиміновичів не прийняли владу Ягайла. До того ж не слід забувати про Кейстута – неформального лідера Литви язичницької, статус якого після смерті Ольгерда повис у повітрі. В таких зовнішньополітичних умовах, за слабого Ягайла, Кейстут вирішив, що він може переукласти договір, тобто залишитись співправителем держави, а Ягайло, як і до цього Ольгерд, буде, за допомогою своїх руських володінь, гарантувати паритет сил при наступному вторгненні Тевтонського ордену.

Як вказує Е. Гудавичюс, на початкових етапах все складалось так. Ягайло, заручившись підтримкою Кейстута у середині ВКЛ, розпочав війну проти своїх ворогів Андрія Ольгердовича – князя полоцького, який утік до Московського князівства. Після чого Ягайло розпочав протистояння з Московією. До неї на той момент втекла значна частка його братів-

¹⁸⁹ Die Chroniken der deutschen Städte / ed. by K. Hegel. Leipzig : Academie, 1923. 193 p.

¹⁹⁰ Гудавічюс Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 136–137.

¹⁹¹ Лук'янюк В. Смерть великого князя Ольгерда // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0524P/> (дата звернення: 05.12.2023).

бунтівників. У війні з Москвою він уклав ситуативний союз з Ордою, проти влади якої повстав тодішній князь Дмитро Донський. У 1380 році, в Куликовській битві литовським військам вдалось отримати часткову перемогу, розбивши московський ар'єргард та захопивши здобич. Ця скоріше формальна, але перемога посилила авторитет Ягайла серед, у першу чергу, руських земель у складі ВКЛ. А в 1387 році хан Тохтамиш оволодів Москвою та спалив її, після чого Московія повернулася під ординський васалітет, і не могла слугувати сильною базою для підготовки реваншу братів Гедиміновичів¹⁹².

Тепер, отримавши перемогу над одними противниками, Ягайло вирішив послабити владу свого співправителя – Кейстута, авторитета якого в литовських землях явно побоювався. Основним противником його володінь традиційно були лицарі Лівонського та Тевтонського орденів. І на допомогу Ягайла він опирався. Ягайло ж 31 травня 1380 року уклав з Тевтонським орденом таємний для Кейстута Давидішковський договір.

Угода між Ягайлом і Тевтонським орденом була заплутаною і двозначною. Відповідно до умов договору, Ягайло погодився на ненапад, але не обмежував Тевтонський орден у веденні війни проти Кейстута та його нащадків. Однак, якщо допомога Кейстуту стала б необхідною, це не розглядалося як порушення угоди, щоб уникнути будь-яких підозр¹⁹³.

При цьому, при зустрічі, на якій була підписана угода, був присутній син Кейстута Вітовт. І у істориків є велике питання, чи знав він про саму угоду, а тим паче, про її зміст. Проте, це може стати однією з причин перевороту 1381 року, в ході якого Кейстут швидко захопив Вільно та проголосив себе Великим князем литовським. Взяв Ягайла в полон, проте за сприяння Вітовта відпустив в особисті володіння.

¹⁹² Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 151.

¹⁹³ Давидішковський договір. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Давидішковський_договір (дата звернення: 08.12.2023).

Однак, у наступному 1382 році Ягайло, за сприяння своїх єдиноутробних братів, а також допомогою хрестоносців, здійснив контрпереворот, хитрістю взяв Кейстута та Вітовта в полон. Після чого Вітовту вдалось втекти. Долю Кейстута Е. Гудавичюс описує так: «Скиргайло [єдиноутробний брат Ягайла] відвіз Кейстута в замок Крево, де за кілька днів слуги Ягайла (переважно русини) його задушили. Офіційно було оголошено, що Скиргайло після повернення виявив Кейстута, який наклав на себе руки. З Крево останки славетного воїна було перевезено у Вільнюс та урочисто спалено»¹⁹⁴.

Тож, з аналізу подій, що слідували за цим, ми робимо такий висновок: такий поворот подій, який мав посилити владу Ягайла, подіяв навпаки. І став ключовою причиною де-факто втрати ним влади у ВКЛ в майбутньому. Вітовт, який був неймовірно прихильним до Ягайла раніше, тепер почав сприймати його фактично як кровного ворога, і очолив повстання проти нього. Замість вже старого Кейстута, Ягайло отримав молодого Вітовта, якому на той момент не виповнилось ще й 35 років, який став центром кристалізації антиягайлівського впливу. Задля утримання влади великому князю постійно потрібен був зовнішній союзник, а оскільки союзи з Ордою і Орденом виявились ситуативними (ВКЛ для них була історичним супротивником), у подальшому, пошук союзників приведе його до Королівства Польського, однак про це пізніше. Вітовт же, за допомогою Тевтонського ордену прагнув отримати владу в Литві. Ягайлу довелось шукати з ним компромісу, і в процесі цього пошуку Ягайло надав Вітовту у володіння Луцьк замість Трок. І це, в короткостроковій перспективі, і закінчило війну, і не створило Ягайлу визнаного конкурента в середині держави. Проте, в довгостроковій перспективі означало перемир'я (Вітовт усе одно прагнув повернути вотчинне володіння), ще й князювання на Волині дозволило Вітовту познайомитись з руським православним

¹⁹⁴ Гудавичюс Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 160.

нобілітетом, прийняти православ'я, і потроху влитись у це середовище, ставши своїм, та отримавши підтримку не тільки консервативної жемайтійської частини князівства, а й руської.

І пробуючи знову розірвати це коло, Ягайло пішов на безпрецедентні до цього умови – він пішов не на союз, а на династичну унію з Королівством Польським. Основні положення якої добре описані в уривку: «Et exinde credimus laudem Deo, salutem animarum, honorem hominibus et augmentum Regni extitisse. Dum autem ea, ut praeferuntur, fine terminabuntur ordinato, interdum dominus Jagalo magnus dux cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis maioribus et minimis, in suis terris existentibus, fidem catholicam sanctae ecclesiae Romanae nititur, cupit et desiderat amplexari» [дослівний переклад: «І відтоді ми віруємо, слава Богу, спасіння душ, честь людям і збільшення Царства. Поки вони, оскільки вони вважаються кращими, будуть припинені впорядкованим кінцем, іноді лордом Ягайлом великий вождь з усіма ще не хрещеними братами, сусідами віри вельможам, більшим і меншим, що існують у їхніх землях католицизм Священної Римської Церкви покладається, бажає і прагне бути прийнятим»]¹⁹⁵. Тож, Ягайло погодився прийняти хрещення та хрещення свого двору саме католицьким обрядом, таким чином, відмовившись від ідеї охрещення держави в православній традиції. А також, він обіцяв використовувати свій скарб на потреби польської корони, а також інкорпорувати свої володіння до Королівства Польського¹⁹⁶.

Виходячи з вищезазначеного, створюється загальне враження, що Ягайло (Владислав) є, по-суті, першим правителем ВКЛ, який відійшов від старих принципів побудови литовської держави – на синкретичній традиції двох світів балтського і руського. При якому руський визнавав за балтським верховенство влади, а балтський – те, що ця держава є продуктом, виробленим саме руським православним етносом. Він своєю політикою

¹⁹⁵ Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia / red. H. Mościcki. Warszawa – Lublin – Łódź, 1919.

¹⁹⁶ Там само.

поставив руський етнос на третій план, частково відмовившись від руської традиції на користь традиції польської – так близької до Русі, але конкуруючої.

Позиції Ягайла після цього у ВКЛ значно послабились. Результатом цього стало нове повстання, очолюване Вітовтом. З початку вдача була на стороні Ягайла. Перша спроба Вітовта захопити Вільно взимку 1389–1390 рр. закінчилася невдачею, і його силам довелося втекти до тевтонських союзників у Пруссію. Для отримання військової допомоги від Тевтонського ордена, Вітовт уклав угоду, обіцяючи бути його васалом і передати їм Жемайтю. Також він планував отримати підтримку великого князя Московії Василя I, для чого він видав свою доньку Софію заміж за нього. Таким чином, Вітовт зміцнив свою позицію завдяки хрестоносцям, взяв Гродно в 1391 році, а через рік – Новогрудок і почав загрожувати Вільну. Це змусило Ягайло шукати шляхи для досягнення миру. Улітку 1392 року було узгоджено «Острівську угоду», згідно з якою Вітовт відмовився від союзу з лицарями, а взамін отримав назад усі свої батьківські землі і став пожиттєвим правителем ВКЛ¹⁹⁷.

Найважливішим аспектом зовнішньої політики Вітовта, особливо в Україні, прийнято вважати його військові походи, в ході яких він розширив володіння ВКЛ від Чорного моря до Балтійського.

Перший етап розширення Великого князівства Литовського за Вітовта характеризувався саме наступом на Схід. У книзі «Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430» литовський історик А. Бумблаускас зазначає, що Вітовт чудово знав військовий потенціал Тевтонського ордена (направду, він був добре з ним знайомим: землі ордену неодноразово слугували йому притулком у війні з Ягайлом, він навіть приймав хрещення на території ордену, та певний час визнавав його сюзеренітет). Тож він чудово знав про рівень тевтонських та лівонських укріплень, що були вибудовані орденами в

¹⁹⁷ Галушко К. Ю. Політичні процеси у Великому князівстві Литовському наприкінці 14 – у 1-й половині 15 ст. // Енциклопедія історії України. URL: <http://surl.li/pmхnw> (дата звернення: 10.12.2023).

Пруссії і Лівонії (в загальній кількості 258 замків, проти всього лише 30 замків, які мало у своєму розпорядженні ВКЛ)¹⁹⁸. А тому, замість того, щоб пробувати вибивати прохід до моря в Балтиці (ВКЛ на той момент ще не мав портів), Вітовт спрямував свій погляд на Схід. І, хоча просто дивлячись на карту, здається, що це набагато складніший процес, замість відтинку в 100 кілометрів, Великому князівству потрібно було пройти 350, та ще й по голому степу. Але можливі дивіденти цього розширення значно перекривали недоліки. ВКЛ, по-перше, могло отримати доступ до важливих торгівельних шляхів, які двома століттями тому годували Русь: «...який [Великий Шовковий шлях] морем з Трапезунда, чи сушею через Кавказ прямував до портів Криму, а затим морем (за посередництва генуезьких факторій у Криму, чи сушею до венеційської Тани (Азова), йшов вздовж берегів Надчорномор'я, заходячи у Дніпро-Бузький та Дністровський лимани і Дунай. А тому важливість портів Дашів, Хаджибей, Білгород-Дністровський, Кілія надзвичайно зросла. Торгові каравани на суші рухались степом через Перекоп до Дніпра, де в районі острова Тавань існувала система переправ через річку. А далі цей маршрут розділявся на три напрямки: перший, сушею вздовж і човнами по Дніпру на північ до Києва; через південний Буг на Волинь і Галичину і до Дністра, а далі вже у різні частини Європи»¹⁹⁹. Також, для захоплення цієї території не потрібно було проводити багато облог: перед ВКЛ постав ординський степ – регіон, в якому не було потужних укріплень, а отже просуватись можна було відносно швидко. Наступним важливим фактором було те, що взявши під контроль землі степової смуги Правобережної України, можна було убезпечити один з найрозвиненіших регіонів держави – Київщину від несподіваної загрози з боку Орди. І нарешті пункт п'ятий: ще нещодавно ця територія перебувала у складі Києво-Руської

¹⁹⁸ Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430 / А. Бумблаускас та ін. Київ : Балтія-Друк, 2020. С. 36–38.

¹⁹⁹ Шевченко Н. В., Захарченко М. Г. Литовсько-український науковий проєкт «Спільна історична спадщина Великого князівства Литовського і пам'ять регіону Східної Європи» // Старожитності Лукомор'я. 2023. № 6. С. 86–94.

держави, а отже, з одного боку, там залишався значний проміжок місцевого слов'янського населення, а з другого – це значно посилило б авторитет Вітовта саме в руській частині його держави.

Також, як вказує у своїй роботі Е. Гудавичюс: «Чутка про похід на татар у 1397 р. досягла папи (не без допомоги Вітовта). Боніфацій IX оголосив хрестовий похід, визнавши цим Велике князівство Литовське прикордонним bastіоном католицизму»²⁰⁰. У поході прийняли участь лицарі з німецьких орденів, Священної Римської Імперії і Польщі. Також до нього доєднався скинутий золотоординський хан Тохтамиш, який прагнув таким чином повернути трон під свій контроль. І грандіозний задум Вітовта хотів вивести його набагато далі правого берегу Дніпра, однак поразка при Ворсклі значно зменшила його плани та призвела до важливих подій, про які слід згадати пізніше.

Результатом двох походів 1397–1398 рр. став вихід князівства на Чорноморське узбережжя, де він закріпився, вибудувавши фортифікаційну систему²⁰¹. Також Вітовт провів кампанію проти Московії: «Витовт видячи, же тоє москаль за фрашки собѣ обернул, зобрал свои войска литовские и руские, тягнул до столици московской, палячи, стинаючи, а князь Василий московской, видячи в панствѣ своем немалую шкоду от литвы, послал до Витолта, просячи покою»²⁰². Таким чином, закріпивши контроль ВКЛ над Смоленським та Верховськими князівствами.

Між 1410 та 1411 роками Вітовтом було здійснено третій та заключний великий етап розширення Великого князівства Литовського, в цей раз в балтійському напрямку. 15 липня 1410 року сталася знаменита Грюнвальдська битва, в якій союзним польсько-литовсько-руським військам

²⁰⁰ Гудавичюс Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 206.

²⁰¹ Шевченко Н. В., Захарченко М. Г. Литовсько-український науковий проект «Спільна історична спадщина Великого князівства Литовського і пам'ять регіону Східної Європи» // Старожитності Лукомор'я. 2023. № 6. С. 86–94.

²⁰² Хроніка литовська й жмойтська // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 20.10.2023).

вдалось одержати стратегічну перемогу над Тевтонським орденом. ВКЛ повернуло під свій контроль Жемайтю, а КП – Довбжинську землю. Таким чином, Вітовт отримав контроль над раніше відданими землями²⁰³.

Внутрішня політика ВКЛ, за князювання Вітовта, була сконцентрована на ідеї централізації. Ним були ліквідовані найбільші та найвпливовіші удільні руські князівства у складі Великого князівства: Київське, Волинське, Новгород-Сіверське та Подільське²⁰⁴. На місця князів з місцевого руського нобілітету, Вітовт розмістив своїх намісників, тимчасово перетворивши ці території на провінції князівства²⁰⁵.

Битва на Ворсклі, разом з активною централізаторською політикою призвели до послаблення позицій Вітовта в тандемі протистояння з Ягайлом, і останньому вдалось вимусити Вітовта до укладання нової унії – Городельської, якою були обмежені спадкові права Ягайла, а також – надано католицькому населенню держави привілейованих прав²⁰⁶. На це ми звернемо увагу в наступному розділі.

Це стало однією з причин, чому Вітовт прагнув одночасно посилити свою популярність серед населення руського, і водночас з тим – продемонструвати наступність Києво-Руської держави саме у Великому князівстві Литовському, а отже, і продемонструвати суверенітет князівства, порушений Городельською унією. Цим стала спроба призначити нового Київського митрополита. Після знищення Києва ординцями, внаслідок політичної боротьби між Ордою, Волинню, Черніговом та Залісською Руссю, кафедра митрополита київського в 1299 р. переїхала з Києва у Володимир (Володимир-на-Клязьмі), а в 1325 р. – в Москву. Таким чином, найголовніший церковний сан на землях Русі переїхав зі своєї історичної

²⁰³ Лук'янюк В. Грюнвальдська битва // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0715P/> (дата звернення: 15.12.2023).

²⁰⁴ Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 34–47.

²⁰⁵ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Москва, 1939. С. 90–91.

²⁰⁶ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Krakow: Polskiej akademji umiejętności i towarzystwa naukowego warszawskiego, 1932. S. 60–72.

резиденції на Схід. Таким чином, ставши одним з козирів у руках Московії, за допомогою якого вона намагалась довести, що саме вона є істинним наступником Києво-Руської держави. До цього всього, до митрополії стикалася частина церковних податків, що служило додатковим джерелом збагачення для Московії²⁰⁷.

Вітовт вирішив відновити Київську митрополію. Загалом, він почав опікуватись цією справою в 1414 році. І його метою було відокремлення церкви у межах ВКЛ, від церкви Московської, тобто, по-суті, Вітовт ставив ціллю не знищення московської кафедри, а перепідпорядкування православних ієрархій в межах ВКЛ під владою своєї митрополії. (Загалом цей процес простіше всього пояснити на прикладі недавніх подій з отриманням ПЦУ томосу про автокефалію, за яким Українська православна церква від'єдналась від російської, отримуючи контроль тільки в межах України, і не претендуючи на підпорядкування собі всього російського православ'я). Загалом, процес творення окремої митрополії у князівстві почався ще за Гедиміна, який між 1302–1305 рр. домігся від Константинопольського патріарха формування митрополії в Новогрудку. Однак, вона існувала з перервами, змінюючи як свій центр (Новогрудок, Вільно, Київ), так і територію підпорядкування (різні регіони у складі ВКЛ, та сусідніх князівств, по чергово визнавали то зверхність Литовського митрополита, то Київського (Владимір/Москва). Іноді, кафедра виявлялась порожньою, тоді її територія знову підпорядковувалась Владіміру/Москві²⁰⁸.

У 1414 р. Вітовт садить на київську кафедру свого митрополита Григорія Цамблака, який проводить політику зближення з католицькою церквою, проте, зберігаючи регіональну православну ідентичність²⁰⁹. Тепер Київська митрополія фактично знов була відновлена, після чого Вітовт навіть

²⁰⁷ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 233.

²⁰⁸ Там само. С. 234.

²⁰⁹

Григорій

Цамблук. *Вікіпедія*.

URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Григорій_Цамблук (дата звернення: 16.12.2023).

спробував прийти до першої спроби оформлення церковної унії між місцевою православною церквою та римо-католицькою – церквою, до якої належав сам Вітовт. Однак спроба була невдалою²¹⁰. А в 1420 р. Фотій – тодішній «легітимний» митрополит київський, після відставки Григорія Цамблака, знайшов примирення з Вітовтом, ставши знов єдиним митрополитом, згодом приєднавши до себе Литовську митрополію, створивши таким чином єдиний титул «Митрополит Київський, Галицький і усієї Русі», який тепер лояльніше ставився до ВКЛ.

Однак така церковна боротьба та двовладдя всередині Київської метрополії продовжиться. Тільки в 1448 р. ситуація вирішиться, причому доволі неочікувано. «У Москві обрали рязанського єпископа Йону на посаду митрополита і відправили на узгодження до Константинополя. Але там патріарх уже призначив іншого кандидата – грека Ісидора. У Москві Ісидора прийняли неприязно, згодом його усунули і призначили на кафедру Йону. Оскільки Константинополь його кандидатуру не схвалив, там його вважають нелегітимним»²¹¹. А вже в 1458 р. під керівництвом Вселенського патріархату буде проведена реорганізація митрополії, в ході якої московські її володіння будуть відділені.

Остання велика спроба Вітовта залишити після себе власний, відділений від Ягайла спадок, відбулася в 1429 р. Тоді князем був проведений з'їзд європейських монархів, який зробив місто Луцьк, на певний час, політичною столицею регіону. Одним з головних питань стало питання коронації Вітовта та перетворення Великого князівства Литовського на королівство²¹². Однак, коронації завадила Польща: «... як вказується, невідомі

²¹⁰ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 234–239.

²¹¹ Константинополь – Київ – Москва. Хронологія церковних відносин // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/father-son-and-holy-spirit/29600734.html> (дата звернення: 16.12.2023).

²¹² Русина О. В. Луцький з'їзд монархів 1429 // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 314.

польські шляхтичі побили послів і відібрали корону. Коронація не відбулася, а вже 27 жовтня 1430 року Вітовт помер»²¹³.

3.3. ВКЛ під владою династії Ягелонів (від 1430 до 1569 рр.)

Вітовт, померши, залишив країну в дуже неоднозначному становищі. З одного боку, ВКЛ знаходилось на вершині, ніколи більше його кордони не будуть розтягнені так далеко. З іншого, Литва не мала власного спадкоємця, і їй судилася доля стати східною провінцією сусідньої Польщі. Однак тодішня литово-руська еліта до цього ще не була готова. Як вказував у своїй роботі «Ілюстрована історія України» М. Грушевський: «...там оголосили великим князем Свитригайла: були за ним не тільки Українці та Білорусини, але й Литва, бо знали, що він міцно стоятиме за самостійність вел. кн. Литовського. Ягайло мусив згодитися на вибір Свитригайла Але слідом відносини між ними так загострилися, що здавалося, унії прийде зовсім кінець»²¹⁴. Проте, такий «статус кво» не був вигідний нікому, і вже в тому ж таки 1430 р. польські війська пішли війною на спірну з ВКЛ Волинь, захопили Подільський замок, у відповідь на що Свидригайло зібрав своє військо²¹⁵.

До 1432 року, скориставшись пропольською частиною шляхти, полякам вдалось звести на великокнязівський стіл другого претендента – Сигізмунда I Кейстуовича (таким чином, історія зробила цікавий кульбіт: тепер брат Ягайла виступав за відновлення незалежності ВКЛ, у той час як брат Вітовта спирався на унійні зобов'язання з Польщею). З цього моменту ВКЛ виявляється фактично розділеним на дві держави – Велике князівство Литовське (владу в якому тримав Сигізмунд) та так зване Велике князівство

²¹³ Берковський В. Від монархів до повій – 590-річчя Луцького «саміту» // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707282.html> (дата звернення: 15.12.2023).

²¹⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чортори., 1967. С. 153.

²¹⁵ Там само. С. 154.

Руське з центом у Києві або Полоцьку (владу в якому тримав Свидригайло)²¹⁶. Таким чином, відбулась, хоча й тимчасова та проміжна, проте фактична реставрація Києво-Руської держави на чолі з литовським, православним князем роду Гедиміновичів та русько-православною елітою. По суті, відбулась нова ітерація старого внутрішньокнязівського чвару Литви та Русі, тільки в першій замість старої язичницької еліти постала нова католицька. Цей розкол буде характерним не лише для усієї подальшої історії Великого князівства Литовського, а й для Речі Посполитої, що займе його місце. Це ж протистояння стане однією з ключових причин занепаду цієї держави у майбутньому.

30 листопада 1432 р. станеться битва на Мурафі – одна з перших дійсно великих битв громадянської війни. Результати її є неоднозначними, адже кожна зі сторін оголосила себе переможцем²¹⁷. Михайло Грушевський описав цю ситуацію так: «У всякім разі, коли навіть битва скінчилася з честю для Поляків, окрім гонору вони не здобули нічого: результати походу по сій битві пропали, й східне Поділе опанував Федько [союзник Свидригайла] на ново»²¹⁸.

1 червня 1434 р. помер Ягайло. Трон у Кракові посів його малолітній син Владислав (відомий під іменем Владислава III Варненчика), а отже, Свидригайло вирішив піти на угоду з польськими регентами та залишити ВКЛ в обмін на Волинь за собою²¹⁹. Утім, вже до 1435 р. ситуація змінилась: Свидригайло потерпів приголомшливу поразку в битві при Вількомирі, до 1438 р. втратив більшість своїх володінь, а в 1439 взагалі був вимушений полишити князівство. Втім руські князівські роди не полишили ідею відновити свій контроль. У 1440 р. представники дому Чорторійських вбили

²¹⁶ Там само. С. 155.

²¹⁷ Печерський А. Під тризубим гербом Великого князівства Руського: до 590-річчя битви на Мурафі // Арміяinform. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707282.html> (дата звернення: 15.12.2023).

²¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ : Андронум, 2021. Т. 4. С. 211.

²¹⁹ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. М., 1939. С. 137.

Сигізмунда²²⁰. Вони хотіли повернути на престол Свидригайла, втім литовська шляхта виступила категорично проти цього. Новим князем став син Ягайла Казимир, однак довелось задовольнити і бунтуючий руський нобілітет. Задля цього було відновлено два знищених ще за Вітовта князівства: Волинське (його очолив сам Свидригайло) та Київське (на чолі з сином Володимира Ольгердовича Олельком Володимировичем).

Загалом, постать Олелька Володимировича дуже цікава. Його вперше згадують у 1408 р. як одного з воєвод Литви у війні з Московією. Його шлюб з Анастасією московською став символом примирення між державами. Хоча українські історики «старої школи» описували його постать доволі критичними словами, при цьому визнаючи особливість його положення у складі Великого князівства Литовського. Ось, наприклад, що про нього писав Михайло Грушевський: «Князь сей був дуже покірний, тримався литовських панів, і його син Семен, що наступив по батьку на київськiм столі (десь коло р. 1454) був оженений з донькою голови литовського правительства, воєводи Гаштовта, був своїм між литовськими панами, коли заходила мова, щоб поставити собі осібно великого князя потім, як Казимир став королем польським, то Семен Олелькович уважався до сього першим кандидатом. Се й давало вигляд рівноправносте, що більша частина українських земель стояла під управою своїх князів, рідних їм по національності, і навіть одинь з них вважався кандидатом на великокняжий стіл»²²¹. Утім, сучасні дослідники пояснюють таку «покiрність» складним становищем князівства, що потерпало від постійних татарських набігів. Утім, князь, маючи можливість, посилював свою окремішність від інших володінь ВКЛ. Так його держава, на відміну від Волині проіснувала до 1470 р., що на 20 років довше. За його правління завершено церковну реформу, розпочату ще Вітовтом, у

²²⁰ Русина О. В. Сигізмунд Кейстутович // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т. 9 : Прил–С. С. 549–550.

²²¹ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чортори., 1967. С. 157-158.

ході якої було розмежовано стару Київську митрополію і остаточно відділено від неї землі Москви²²².

Олельку спадкував його син Семен (або Симеон). Саме за Семена Олельковича Київ дійсно почав поставати після монгольського руйнування двохсотлітньої давнини. Однією з найважливіших справ князя є відновлення Києво-Печерської лаври – символа і центру Руського православ'я. Власне ця подія увіковічить його ім'я в історії. В XVII ст. соборний чернець Лаври Атанасій Кальнофойський напише: «Ця церква служить для всіх – всім. Чим же (служує вона) Симеону? Вона вся постає надгробком своєму відновлювачу»²²³. Семен проводив активну антиординську політику, йому вдалось отримати над степовиками кілька важливих перемог, що допомогло в свою чергу формалізуватись Кримському ханству. Князь приділяв великої ролі формалізації кордонів держави. Саме за нього Велике князівство Київське набуло свого піднесення. І, насправді існування одного великого князівства в середині іншого – доволі цікава річ. Борис Черкас пояснює це так: «Королівство Наварра і Французьке королівство – нас же це не дивує. Королівство Русь, що ми знаємо як Галичина, воно було як королівство у Королівстві Польща. Це була типова ситуація для тогочасного європейського світу»²²⁴. Тим паче, Семен визнавав зверхність над ним віленського князя.

Проте його смерть у 1470 р. призвела до ліквідації князівства. Оскільки великокнязівська «литовська» влада боялася зростання впливу Великого князівства Київського, а отже – і можливого сепаратизму, до того ж загроза з боку Орди зменшилась, і існування окремого центру влади в регіоні відпала. Казимир IV Ягеллончик вирішив князівство ліквідувати. Син Семена Василь посів стіл у Пінську, а Київ замість нього зайняв литовський воєвода. Це призведе до значного послаблення оборонних спроможностей, задля вирішення чого ВКЛ, а потім і Речі Посполитій доведеться іти на поступки,

²²² Древнерусские княжеские уставы / ред. Я. Н. Щапов. М.: Наука, 1976. С. 179–181.

²²³ Кальнофойский А. Тератургима или чудеса. Київ : Горлиця, 2013. С. 30.

²²⁴ Черкас Б. В. Як Київське князівство стало воєводством, а «слуги» – козаками // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30489017.html> (дата звернення: 09.12.2023).

створюючи на кордоні між колишнім князівством і степом регіон, владу в якому отримають козаки, генеза яких почнеться стрімко після ліквідації уділу²²⁵.

За радянських часів, демонізуючи період перебування земель колишньої Києво-Руської держави у складі ВКЛ, було прийнято говорити, що змість старої русько-православної еліти, яка часто виступала за надання регіону автономних прав, а також трималася «за руське коріння» Ягеллони створювали нову – польсько-католицьку, яка буде набагато лояльнішою до нової влади у Вільно. Однак сучасні історики, досліджуючи надавчі та підтверджуючі права на володіння документи канцелярії великого князя (а в той період їх було багато: один тільки Казимир IV Ягеллончик видав їх більше 150-ти, більшість з яких можна віднести до земель Волині), виявили, що абсолютна більшість з них підтверджувала права саме старої знаті: «...факти та практика видачі правителем після осадження на великокнязівський трон підтверджувальних актів на право володіти землями й маєтностями місцевою шляхтою ілюструють механізми правонаступництва та легітимізації володінь перед новою владою»²²⁶. Тобто, з одного боку, Велике князівство Литовське Руське і Жемайтійське визнавало руський нобілітет як «націю політичну»; а цей нобілітет визнавав віленський стіл правонаступником київського.

Одночасно із закріпленням прав на земельні володіння починає оформлюватись і правовий статус нобілітету. Так, перші князівські привілеї були надані ще Ягайлом – текст згаданої Городельської унії містить низку привілеїв, наданих католицькій частині нобілітету князівства. Однак, у пучині складної внутрішньополітичної боротьби, ці привілеї рідко мали реальної сили. Вступають вони повною мірою в дію саме після завершення боротьби.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Балануца А. В. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. С. 248.

Городельський привілей гарантував католицькому нобілітету доволі широкі права: такі нобелі могли без втручання князя видавати своїх родичок жіночої статі; окреслювалися правила розпорядження майном вдовами після смерті чоловіка; бояри-католики звільнялись від усіх повинностей, окрім будівництва замків нових та утримування старих, а також основної – військової служби, також він давав їм низку особливих привілеїв (наприклад, можливості засідати в пани-раді)²²⁷. Тож, такий привілей надавав католицьким нобелям (які на той момент були в меншості) доволі широкі права, які не мав нобілітет православний. І це нерівноправ'я призвело до тяжких наслідків – єдність ВКЛ колихнулася, що в кінцевому випадку вилилось в громадянську війну 1432–1438 рр., описану вище²²⁸.

Тож, після встановлення влади Казимир видав новий привілей – «Віленський», яким встановив рівність у правах православного і католицького нобілітету. Привілей давав знаті гарантії від арешту та ув'язнення без вироку суду, забезпечував недоторканність спадкових земель, право вільного виїзду за кордон і патримоніальну судову юрисдикцію над селянами і міщанами, які проживали на їхніх володіннях. У князівстві почав відбуватись той процес, що був характерним для Королівства Польського після Кошицького привілею – народження парламентаної шляхетської демократії²²⁹. Тож можна зауважити, що саме за правління Казимира IV Ягеллончика старе руське боярство та литовський нобілітет почали перетворюватись у регламентований стан шляхти. Стан, що стане кістяком держави – її реальним утримувачем влади.

Ставши королем Польщі в 1447 р., Казимир був вимушений полишити ВКЛ, залишивши державу на довірених людей. З цього моменту, фактично,

²²⁷ Каун С. Б. Привілей 20 февраля 1387 г. как исторический источник // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. 2014. № 9. С. 240–246.

²²⁸ Шабульдо Ф. М. Городельська унія 1413 // Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 169.

²²⁹ Галушко К. Ю. Політичні процеси у Великому князівстві Литовському наприкінці 14 – у 1-й половині 15 ст. // Енциклопедія історії України. URL: <http://surl.li/pmxnw> (дата звернення: 10.12.2023).

повноваження великого князя, від імені Казимира, виконував спеціальний орган – пани-рада. До неї входили як литовське чиновництво: гетьман, маршалок, канцлер, підскарбій, воєводи, каштеляни, старости, представники католицького духовенства – єпископи, так і впливові феодали – княжата та панята²³⁰. Так, наприклад, до прошарку «княжат» належали представники таких знатних руських родів, відомі серед українців, як: Сангушки, Коширські, Чорторійські, Гольшанські, Острозькі, Вишневецькі, Заславські, Збаразькі, Корецькі, Глинські, Четвертенські²³¹. Вони також входили у спеціальний орган влади «княжата головні», тож сиділи обабіч великого князя. А оскільки, за наступних правителів роль пани-ради буде тільки посилюватись (наприклад, згідно з привілеями Сигізмунда Старого: «Князь не мав права скасовувати чи змінювати закони, постанови й судові рішення, прийняті разом із Радою. Якщо думка Ради та князя щодо певного питання відрізнялась, князь зобов'язувався виконувати те, що рекомендувала Рада»)²³².

Отже, кожен новий виданий привілей розширював «демократичні шляхетські традиції» у Великому князівстві Литовському та послаблював владу великого князя. Виходить з цього одне визначне питання: чому князі постійно добровільно йшли на послаблення власних прав? Відповідь цьому впливає з самого характеру влади у Великому князівстві Литовському, а також особливість підконтрольних йому держав. По-перше, влада князя опиралась на представників місцевого магнатства і шляхти. По-друге, сам великий князь паралельно був ще й польським королем. І дуже часто на території ВКЛ він сам не з'являвся. Загалом, цю ситуацію чудово описав литовський медієвіст Е. Гудавичюс: «Вищою метою кожного Ягеллона був польський трон, але розраховувати він міг, лише будучи литовським

²³⁰ Русина О. В. Пани-рада // Енциклопедія історії України. Київ, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 48.

²³¹ Балануца А. В. «Княжата головні» та «Княжата повітні» на Волині в XVI – в першій половині XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. 2006. № 6. С. 227–238.

²³² Гірняк Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний аспект // Теорія держави і права. 2017. № 2. С. 225–229.

государем (виняток – Іоанн-Альберт в 1492–1501 р.). Велике князівство Литовське отримало роль головного стовпа династії. З погляду на менталітет, кожен Ягеллон, який виховувався і перебував переважно в Польщі (де культура була вищою, а європейські зв'язки ширше) ставав поляком. Литва йому була потрібна, але в ній не існувало польських зручностей, і її справи виглядали як тяжка повинність. Однак ця країна була не тільки щаблем польського трону – вона надавала велику політичну та економічну міць для досягнення головної мети. Тому Ягеллони були зацікавлені в литовській державності та її протистоянні анексіоністським потугам Польщі»²³³.

Тож кожен новий великий князь, сходячи на польський стіл, мав задобрити шляхту литовську, надаючи їм більше прав. Князь сприймався не якимось абсолютним монархом, він був головним феодалом – першим серед рівних. Тому можна зауважити, що реальну литовську політику просувало саме дворянство. А воно, будучи, як і будь-яке інше шляхетство, по природі своїй консервативним, проводило цю політику вкрай помірковано. Її можна охарактеризувати цитатою, яку використав Михайло Грушевський у своїй роботі «Ілюстрована історія України»: «ми старини не рушаємо, а новини не уводимо»²³⁴ (хоча при цьому сам М. Грушевський був апологетом ідеї окупації литовцями руських земель, що різко відрізняється від думки більшості сучасних істориків).

І як вже було сказано, значною частиною шляхетська були вихідці зі старої києво-руської еліти. А разом з ними у ВКЛ продовжували активно жити й інші характерні для колишньої Києво-Руської держави речі, такі як руська мова в діловодстві та руське право.

До речі, звернемо увагу на право. До початку XVI ст. ніякого права Великого князівства Литовського не було. Це не означає, що держава була «диким полем», у якому не діяв ніякий закон чи порядок. На території

²³³ Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. С.-П.: Valtrus, 2005. Т. 1. С. 442.

²³⁴ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чортори., 1967. С. 140.

князівства чудово функціонувала стара києво-руська правова система, заснована на «Руській правді». Проте, XIV–XV ст. похитнуло «руську монополію», привнесши на територію князівства нові законодавчі традиції. Велике князівство Литовське відкривало для себе західноєвропейську цивілізацію. З одного боку, династична унія та перехід частини прикордонних територій на певний час під контроль Королівства Польського, призвели до впровадження використання на цих землях норм більш кодифікованого, на той момент, польського права. З іншого боку, прийняття латинського християнства знайомили ВКЛ з правом римським. Сусідство з германськими лицарськими орденами – Тевтонським та Лівонським, а також поширення дії магдебурзького права в ряді великих міст, призвели до проникнення на територію князівства також і норм німецького права²³⁵ (яке, до-речі, через роз'єднаність всередині самих німецьких земель теж не було єдиним, і мало безліч власних ітерацій).

На той момент єдиним прикладом власне права литовського (великокнязівського) були вищезгадані привілеї великих князів, якими ті прагнули хоча-б якимось чином унормувати весь той «вінегрет», що діяв у праві. Однак, як правило, ці привілеї ніяким чином не полегшували ситуацію, а тільки створювали нові перепони. Адже кожен феодал міг знайти певний рядок в якомусь з цих актів, щоб обґрунтувати якісь права чи привілеї, таким чином, користуючись «благами» законодавчої системи²³⁶.

Цю ситуацію потрібно було якимось чином виправляти, до того-ж, слід згадати, що великі князі паралельно були ще й польськими королями. А ось у Королівстві польському таких проблем вже давно не було. Упродовж більш ніж ста років будуть здійснюватись спроби кодифікації розгалуженого права Великого князівства Литовського. Це спробує зробити і Казимир і Олександр Ягеллончики, але справжнім Юстиніаном ВКЛ стане Сигізмунд I Старий. У

²³⁵ Мустафін О. Закон для всіх. Від київського привілею до першої вітчизняної конституції. *Kyiv24*. URL: <https://kyiv24.news/publications/zakon-dlya-vsih-vid-kyuyivskogo-pryvileyu-do-pershoyi-vitchyznyanoyi-konstytucziyi> (дата звернення: 18.12.2023).

²³⁶ Там само.

1529 р. в дію вступив перший загальнодержавний звід законів «Перший (або Старий) литовський статут».

У 1522 р. учасники сейму в Гродно попросили великому князю надати писані закони, що будуть гарантувати їх права навіть по смерті монарха²³⁷. Складання проєкту статуту відбувалося під керівництвом канцлера Миколи Радзивіла, сейм 1524 р. схвалив його, а в дію він увійшов в 1529 р.²³⁸. Автори мали ціллю створити єдину збірку усіх галузей права світського, яка буде діяти на території усієї багатонаціональної та багатомовної держави. Перший його рядок саме демонструє цю мету: «Права писаних слово [надане] Великому князівству Литовському, Руському, Жомойтському й іним...»²³⁹.

Основними джерелами, з яких черпали натхнення автори, були «Руська правда», звичаєве литовське та руське право, польські судебники, німецьке та римське (ромейське) право. Статут став першим прикладом такої масштабної збірки права для регіону. Складений він був руською мовою (мовою литовської канцелярії), а перекладений польською він був лише в 1532 р.²⁴⁰.

Тим самим, Статут став віхою в розвитку не тільки Великого князівства Литовського в цілому, а й українських земель. Вітчизняні дослідники, починаючи з кінця XIX ст. будуть вбачати в ньому перший приклад конституції для українських земель та будуть використовувати його як приклад для побудови проєктів конституції УНР в добу національно-визвольної боротьби. А розглядаючи цей документ українські дослідники початку XX ст. в еміграції почнуть розглядати його (так і подальші його редакції) як приклад власне українського права. А правознавець та історик

²³⁷ Там само.

²³⁸ Žalimas D. Lithuanian constitutionalism: The past and the present. Vilnius : Baltijos kopija, 2017. P. 107.

²³⁹ Законы, данные государству Великому князеству Литовскому, Русскому, Жемайтскому и другим светлейшим паном Сигизмундом, Божьей милостью королем польским, великим князем литовским, русским, прусским, жемайтским, мазовецким и других / ред. Р. М. Лашенко. Минск, 2005. С. 1.

²⁴⁰ Žalimas D. Lithuanian constitutionalism: The past and the present. Vilnius : Baltijos kopija, 2017. P. 107.

Ростислав Лащенко взагалі використовує термін «держава Литовсько-Українська» для позначення ВКЛ²⁴¹.

За правління наступного великого князя Сигізмунда II Августа в 1566 р. було створено другу редакцію литовського статуту, відому нам як «Другий литовський (або Волинський) статут».

Статут у складних внутрішньополітичних умовах, ускладнених реформацією та посиленням польського впливу, мав на меті унормувати ситуацію. У преамбулі до нього містився текст «Віленського привілею 1565 р.»: «...яко есьмо звикли причиняти и примножати хочемъ и обѣцуюемъ, а бы вжо тымъ статутомъ новымъ судили и справовалися вси станы однакимъ порядкомъ въ повѣтъхъ и на мѣстцахъ головѣйшихъ, повѣтомъ и судомъ повѣтовымъ розложоныхъ, зѣждчатися и збирати княземъ паномъ радамъ нашимъ врадникомъ земскимъ и дворнымъ и всему рыцерству, хто въ которомъ повѣтъ оселость маеть, дозволяем за обосланьемъ и листы нашими господарскими, зѣхавшисе въ потребахъ Речи Посполитое...»²⁴². Привілей вирівнював права протестантів разом з католицьким та православним населенням держави.

Другим статутом було проведено адміністративну реформу, яка робила устрій держави максимально подібним Королівству Польському. Державу поділено на 15 воєводств. У кожному створено сеймик та встановлено порядок послання кандидатів від них до вального сейму, таким чином, послабивши роль пани-ради²⁴³: «...порядою радъ нашихъ тогожъ панства складати листы нашими соймики повѣтовые, а меновите на тыхъ мѣстцахъ и воеводствахъ нижей суть написаныхъ и постановленныхъ, которые соймики также листы нашими даны будутъ не на близшей часъ и рокъ, толко за

²⁴¹ Лащенко Р. М. Литовський статут, яко пам'ятник українського права. Прага : Укр. ун-т в Празі, 1923. 31 с.

²⁴² Статутъ Великаго князства Литовскаго // Изборник. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm (дата звернення: 30.10.2023).

²⁴³ Чехович В. А. Судово-адміністративна реформа 1564–66 // Leksika. URL: https://leksika.com.ua/19790505/legal/sudovo-administrativna_reforma_1564-66 (дата звернення: 20.12.2023).

чотыры недѣли передь соймомъ великимъ»²⁴⁴. Таким чином, відбулось остаточне оформлення ролі шляхти як основної опори держави.

Загалом, цей час – час спроби внутрішнього примирення, який буде названо польськими протестантами «золотим». До того ж, литовські статuti збережуть руську мову як мову документообігу та діловодства. Пізніше, аж у 1621 р. Ян Казимир Пашкевич напише:

*Полска квітнет лаціною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Полице не пребудеш,
Без сей в Литве блазном будеш.
Той Латиа език даєт,
Та без Руси не вытрваєт*²⁴⁵.

Але, одночасно з вдосконаленням литовського права, Другий литовський статут продемонстрував іншу річ – підготовку до інтеграції Великого князівства Литовського та Королівства Польського в новий вимір спільної державності – Річ Посполиту.

²⁴⁴ Статутъ Великаго князства Литовскаго // Изборник.
URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm (дата звернення: 30.10.2023).

²⁴⁵ Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Мінск : Коршунаў, 1959. Т. 1 : Вильно, 1843, с. XXII–XXIII. С. 25.

3.4 Королівство Польське та Річ Посполита як спадкоємець Києво-Руської держави

Поляки – один із західнослов'янських народів, що був давнім сусідом жителів Києво-Руської держави. Загалом, упродовж своєї ранньої історії вони пройшли схожий історичний шлях з Руссю. Навіть політичні процеси в них відбувалися майже одночасно: Польща охрестилася в 966 р. (Русь – у 988 р.), феодальна роздробленість в Польщі почалася в 1138 р. (на Русі – в 1132 р.), монголи здійснили похід на Польщу в 1241 р. (Київ було захоплено в 1240 р.). Однак, принциповою відмінністю було те, що основний цивілізаційний вплив на поляків чинила не Ромейська, а Священна Римська Імперія. Тож, таким чином, було засновано основний наріжний камінь у дихотомії двох сусідів: Польща буде належати до світу римсько-католицького, а Русь – ромейсько-православного.

Між Королівством Польським та Києво-Руською державою були тісні зв'язки. Польські купці та ремісники мали своє постійне торгівельне представництво у Києві в районі Лядських воріт (назва за однією з версій походить від слова «лях» – терміну, яким на Русі позначали західних слов'ян). Там вони будували торгові подвір'я та католицькі церкви²⁴⁶. Вплив поляків на місто був настільки великим, що польський хроніст Ян Длугош буде згадувати, що Володимир Рюрикович, злякавшись поширення католицизму від польських священників, вигнав з Києва їх делегацію на чолі з Мартином із Сандомиру²⁴⁷. Руські купці у свій час проживали і в польських містах, про що свідчать знахідки православних натільних хрестиків, знайдених в помешканнях коло старого краківського ринку²⁴⁸.

²⁴⁶ Парнікоза І. Ю. Частина 1. Найдавніші свідчення / Część 1. Najstarsze świadectwa. URL: https://www.pslava.info/Kyiv_polske-slidy-kyeva-cykl-cz-1,331760.html (дата звернення: 07.11.2023).

²⁴⁷ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 5, ks. 6, 1140-1240. Warszawa : Naukowe PWN, 2009. S. 332.

²⁴⁸ Парнікоза І. Ю. Українські сліди у Кракові. Нова столиця П'ястів // Експедиція XXI. URL: <https://expedicia.org/ukrainski-slidi-u-krakovi-nova-stoli/> (дата звернення: 07.11.2023).

Історія політичних взаємин Польського королівства та Києво-Руської держави є неоднозначною. Як і в історії інших середньовічних держав, були війни та походи: київські князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий ходили на Польщу, польський король Болеслав I Хоробрий здійснив похід на Русь у 1018 р., навіть захопивши Київ. Проте, основною метою боротьби був контроль над територією Галичини та Волині, на які претендували обидва регіональні гегемони.

Водночас з тим, були між державами і союзи, які закріплювались неодноразовими династичними шлюбами. Так, з кінця XI ст. формується тісний союз між Польщею і Руссю. Цей союз, з одного боку, формував великий центр впливу в Східній Європі, що допомагав захищатись від мілітаристських прагнень сусідів; а з іншого боку, особистий союз між королем Польщі та великим князем Русі, підкріплений міждинастичним шлюбом, гарантував їм обом стабільність всередині держав у протистоянні з місцевим боярством та претендентами на трон²⁴⁹.

Вторгнення монголів призвело до тимчасового занепаду сильної державницької традиції на Русі – занепаду Києво-Руської держави. Так, монголи продовжили свій похід на Захід, завдали Польщі низку поразок, розграбували важливі міста. Але їй вдалось зберегти сильну державність і політичний центр²⁵⁰. Тож тепер Польща, наряду з іншими державами, пробувала заповнити той вакуум влади, що утворився. Тільки, на відміну від інших держав, таких як Велике князівство Литовське, Королівство Руське чи Московія, які не мали власної великої державницької традиції, поляки її мали.

Однак, польська династія П'ястів, маючи дуже давні і глибокі зв'язки спочатку з Рюриковичами, а потім з Романовичами, сприймали їх землі як

²⁴⁹ Головка О. Русь і Польща у політичних взаємовідносинах середини XII ст. // Проблеми середньовічної історії. 2016. № 2. С. 46–55.

²⁵⁰ Bitwa pod Legnicą. Polska wobec nawały Mongołów // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://historia.dorzeczy.pl/286960/bitwa-pod-legnica-polska-wobec-mongolow-i-smierc-henryka-poboznego.html> (data dostępu: 22.12.2023).

свій законний спадок та територію, на яку можна висунути свою претензію. Так, після смерті останніх представників династії Романовичів, на трон в Королівстві Руському сів Юрій II Тройденович Болеслав П'яст – один з найближчих родичів останніх королів, а після його смерті, претензію на трон висунув його племінник Казимир III Великий – король польський. Волинь утрималась під контролем династії Гедиміновичів, а в Галичині на короткий проміжок часу встановилась влада галицького боярства на чолі з Дмитром Дедьком, і упродовж певного часу йому вдалось навіть примиритись з Казимиром, про що свідчать слова «ми... залишили незгоду, що її посіяла диявольська спокуса поміж нами й Казимиром, польським королем...»²⁵¹. Проте, вже внаслідок двох кампаній 1349–1366 та 1370–1392 рр. Казимиру вдалось взяти під контроль Галичину. Цікаво, що коли вітчизняна історіографія розглядає це як завоювання Галичини, польська вбачає в цьому успадкування землі рішенням Вишеградського з'їзду 1338 р.²⁵². З цього моменту, до титулу короля Польщі була додана згадка Русі: «Rex Polonie et Russie» [«Король Польщі та Русі»], а також титул «пана і дідича Русі», що можна побачити на офіційних документах, а головне – на печатках польських володарів. Також на печатках королів Польщі, разом з польським орлом чільне місце займає «Руський лев» (наприклад, печатки Ягайла, Яна I Альберта та Олександра Ягелончика)²⁵³.

Своєрідним було адміністративне становище Галичини. Оскільки ця земля входила до складу Польського королівства внаслідок особистої унії, то в ній на великий проміжок часу було збережено внутрішній устрій, і вона фактично не перебувала в загальній системі адміністрування. Як вказує Наталія Яковенко в «Нарисі історії України з найдавніших князів до кінця XVIII ст.»: «До смерті короля Владислава Ягайла (1434) анексована територія

²⁵¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. Львів, 2004. С. 194–200.

²⁵² Войтович Л. В. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львів. УН–ТУ. 2011. № 46. С. 17–41.

²⁵³ Pieczęcie królów polskich // Archiwa państwowe. URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (data dostępu: 05.11.2023).

Галичини ще не була перетворена на провінцію Польської держави, рахуючись персональною власністю королівського трону як домен Казимира Великого та його онуки Ядвіги, а далі її чоловіка й спадкоємця Ягайла. Той, правда, Єдлинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських околиць з особливого статусу на загальний, проте остаточно це було завершено вже його сином, королем Владиславом III, який у 1434 р. поширив дію Єдлинського привілею на всю Галичину і Західне Поділля [передбачав звільнення рицарства від усіх повинностей, а також участь його у місцевому самоуправлінні]. Згідно з новозапровадженим адміністративним поділом, тут віднині створювалося Руське воєводство з землями Львівською, Перемишльською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською та Подільське воєводство з центром у Кам'янці-Подільському. У 1462 р. норми Єдлинського привілею були розповсюджені і на приєднане від Мазовії Белзьке князівство (віднині воєводство)²⁵⁴. На цих територіях утворено традиційні для польських територій органи самоврядування – сеймики, а також центральний регіональний генеральний сеймик Русі у Львові²⁵⁵.

Поступово відбувалося ополячення місцевої шляхти, тобто: одні старі шляхетські роди потроху вгасали і замінювалися польськими, інші – приймали католицизм. Це створювало серед них своєрідну ситуацію: руська шляхта, з одного боку, розуміла своє руське коріння, але з іншого, виховувалась у польському середовищі. Наталя Яковенко приводить дуже вдалий приклад Станіслава Оріховського-Роксолана, який називав себе «gente Ruthenus natione Polonus» [«походження руського, нації польської»]²⁵⁶. Але, одночасно з тим роздвоєнням, відбувалося засвоєння притаманних польському шляхетству ідей парламентарної демократії та життя, заснованому на законі і праві. Тож, таким чином, еліта вестернізувалась, отримувала західну політичну культуру.

²⁵⁴ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. С. 80.

²⁵⁵ Там само. С. 82.

²⁵⁶ Там само. С. 82–84.

Укладання Кревської унії змінило порядок денний не тільки у Великому князівстві Литовському, як ми розглянули раніше, а й у королівстві польському. По-перше, місце польських королів на польському престолі посіли великі князі литовські, які хоча через покоління поступово забули «свої литовської колиски», проте встигли змінити польське оточення. По-друге, фактичні кордони підпорядкованих монархам земель теж змінились. Їх кордони простягались від земель німців до, практично, околиць Москви, від холодних узбережжь Балтики до теплих хвиль Дніпро-Бузького лиману Чорного моря. Колосальні території, де жили різні народи, панували різні мови та культури, були різні світи: тоді як землі польські були територіями латинізованими, в Русі панувала мова руська, а в Литві вона змішалась з глибокими місцевими традиціями і правом, до якого додалось латинське. Усе це потрібно було централізувати, і з цього потрібно було викристалізувати щось єдине. І польські володарі, на відміну від сусідніх московських, замість того, щоб перетворити всі землі на одну велику Польщу, вирішили піти іншим шляхом, створивши шляхом синкретизму щось спільне для усіх народів – Річ Посполиту.

Загалом, питання об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського виникали неодноразово, але упродовж довгого часу, вони блокувалися представниками литовських еліт. Проте, з посиленням Московії, яка претендувала на основні литовські володіння, розмови почали переходити до дії²⁵⁷. Спочатку почалось налагодження законодавчої бази: було видано Другий литовський статут, який зробив державний устрій у ВКЛ максимально подібним польському, проте зберігав руську мову офіційною. 10 січня 1569 р. розпочався спільний польсько-литовський сейм, який мав вирішити правила об'єднання. Розпочались складні дебати, на яких польська сторона прагнула домогтись фактичного приєднання ВКЛ як єдиного цілого, а шляхта литовська виступала за отримання більшої автономії.

²⁵⁷ Старченко Н. Люблінська унія: як українці змінили «прописку» з литовської на польську // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30027589.html> (дата звернення: 22.12.2023).

У руської шляхти були свої цілі. Так, на сеймі делегація на чолі з Костянтином-Корибутом Вишневецьким прагнула домогтися: збереження старих прав місцевої шляхти, збереження руської мови як мови документообігу та виокремлення руських воєводств в окреме Велике князівство Руське, рівне ВКЛ та КП. Однак, як зауважує Наталя Старченко, під терміном «руська делегація» слід сприймати вихідців з Київського, Волинського й Брацлавського воєводств. Адже делегати сучасних білоруських земель були у складі литовської делегації²⁵⁸. 1 березня вона, не дійшовши порозуміння, таємно полишила сейм. Однак, реакція короля була радикальною: «Зигмунт Август розрубав цей вузол радикально, оголосивши 5 березня про передачу Підляшшя й Волині з-під юрисдикції Великого Князівства під юрисдикцію Корони та видавши універсали із закликом з'явитися до Любліна для складання відповідної присяги»²⁵⁹. За текстом: «Ми вислухали прохання і висловлені з великою наполегливістю настанови всіх станів Польської Корони, щоб Київську землю [текст прописаний ідентично для Волинської і Підляської земель] і князівство, яка в минулі часи цілком і повністю законно завжди належала Польській Короні, тій-таки Короні, тобто Польському королівству повернути і до її первинного цілісного тіла прищепити»²⁶⁰. У додаток до цього, вирішено виконати два з трьох «руські» запити: забезпечення питомих прав місцевої шляхти, а також руської мови в документообігу. Розглядати питання виокремлення окремого Великого князівства Руського сейм відмовився. Н. Старченко називає основними причинами цього те, що питання і вимога, по-перше, були неочікуваними для коронярів, по-друге, вони не вбачали в цих землях окремої суб'єктності. Для

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Яковенко Н. М. Скільки істориків – стільки уній // Український гуманітарний огляд: проблеми. 2009. С. 9–42.

²⁶⁰ Unia Lubelska 1569 roku Akty prawne / Люблінська Унія 1569 року Правові акти. Київ : Пол. акад. наук у Києві, 2019. С. 123.

них регіон був частиною, провінцією²⁶¹. Також слід зауважити, що таким чином польська корона фактично забезпечила свої старі територіальні претензії – приручили території Руського королівства до складу Польщі повністю, хоча офіційно, цей пункт неподавав.

Ці події, на додаток з просуванням московських сил, змусили литовське шляхетство повернутись до перемовин. 1 липня 1569 р. було підписано акт про унію між ВКЛ та КП. Згідно зі статтями цього акту:

- було утворено єдину державу – Річ Посполиту;
- ліквідація традиції обрання і піднесення великого князя литовського.

Титул тепер приєднано до титулу короля польського;

- утворення спільного підкоронного сейму під головуванням короля;
- збереження всіх прав, титулів, призначень та судових ухвал, що діяли в двох державах раніше;

- заборона ведення міжнародних перемовин «без відома і спільної ради обох народів, а раніше створені союзи чи укладені угоди з хоч яким народом, які чимось шкодять іншій стороні, не мають зберігати свою силу»;

- ведення єдиної монетарної політики;

- «Високі пости та посади в урядах у Великому князівстві Литовському, які виявилися або в майбутньому виявляться вакантними, Його Милість Король не має віддавати нікому, хто перед тим не складе присяги Його Королівській Милості та Його нащадкам, коронованим польським королям і цьому неподільному тілу – Польській Короні»²⁶².

На руських землях було продовжено дію Другого литовського статуту, а в 1588 р. було створено нову його редакцію – «Третій литовський статут». Він заклав підвалини до оформлення кріпосного права.

²⁶¹ Старченко Н. Люблінська унія: як українці змінили «прописку» з литовської на польську // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30027589.html> (дата звернення: 22.12.2023).

²⁶² Unia Lubelska 1569 roku Akty prawne / Люблінська Унія 1569 року Правові акти. Київ : Пол. акад. наук у Києві, 2019. С. 136–141.

Серед сучасних дослідників існує велике питання: «Чим же була Річ Посполита?». Традиційна царська, потім радянська доктрини розглядають Річ Посполиту як загарбника, окупанта та загалом щось чужоземне та чужорідне за своїм устроєм для земель колишньої Києво-Руської держави. Основною догмою та аргументом цих дослідників є апеляція до назви держави «Річ Посполита обох народів», щоб продемонструвати саме окремішність та чужість Русі в цій системі. Однак, якщо насправду, то офіційною назвою держави є «Regnum Poloniae Magnusque Ducatus Lithuaniae» [«Королівство Польське і Велике князівство Литовське»], який ми можемо побачити на багатьох документах, наприклад, на акті Оливського миру²⁶³. А ця назва вже не є такою чужою для Русі, адже вона є утвореною злиттям двох назв – Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Отже, таким чином, відображає приналежність Русі до цієї держави. Також слід згадати королівський титул (наприклад, титул першого монарха Речі Посполитої Зигізмунда II Августа): Sigismundus Augustus Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lituaniae, necnon terrarum Cracouiae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiaviae, Russiae, Prussiae, Masouiae ac Culmensis, Elbingensis a Pomeraniae dominus et haeres²⁶⁴. Однак, невірним є і романтизація епохи Речі Посполитої.

Упродовж наступного століття Річ Посполита починає втрачати цю триєдиність, виводячи на передній план польську та, меншою мірою, литовську. Разом з входженням центральних регіонів Русі під польську корону, на ці території прийшла і католицька церква. І хоча були спроби мирного урегулювання проблеми, згадаймо Берестейську унію 1596 р., з її: «просимо, аби нас до іншого віровизнання не примушували, а щоб ми залишалися в тому, яке знаходимо викладеним у Святому Письмі, в

²⁶³

Олівський

мир. *Вікіпедія*.

URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/Treaty_of_Oliwa_1660_-_first_page_of_the_document.jpg (дата звернення: 22.12.2023).

²⁶⁴ Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507-1795). Krakow : Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab Anno, 1885. T. 1. S. 194.

Євангелії, а також у писаннях святих грецьких отців»²⁶⁵, проте вона призвела до заборони служіння тим, хто унію не прийняв. Реформація в католицтві, яка посилила реакційну політику всередині римської церкви, що породило серед коронного чиновництва ідею «Польща стане великою, якщо буде католицькою», чудово оспівану Мацеєм Казімесем Сарбевським:

*...Jeśli też w jednym będących Kościele
Wyznania Boga jest przeciwnych wiele,
A gminu ludzi, prze ich dzikie zdanie,
Prawa i wiary dziwne pomieszanie.
Za jedną bramą źle w mieście siedzimy,
Źle w jednym szyku ojczyzny bronimy,
Ofiary Bogu, nabożeństwa różne,
Włagania nieba – sposoby to próżne...²⁶⁶.*

Поступове ослаблення, вимирання та відсторонення руських знатних родів, коли в 1638 р. Анастасій Кальнофойський писав:

*Переводяться люди, що з русів стали,
Вже не русь вони, кажуть, її відцурались.
Олельковичі зникли й Острозькі, – я плачу, –
І Збараських в сенаті я польським не бачу.
Мужні Прунські ідуть по стежинах забутих,
В порт безвісний Рожинських судно йде пробути...²⁶⁷.*

²⁶⁵ Брестейська унія / ред. Е. Л'їковський. Жовква: Накл. Чит. укр. богословів ім. Маркія. Шашкев. у Львові, 1916. С. 144.

²⁶⁶ Sarbiewski M. K. Do rycerstwa polskiego ojczystą mużą // Barok. URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (data dostępu: 20.11.2023); Kowalski J. «Oda do rycerstwa polskiego»: Sarbiewski – Twardowski – Kowalski, 2017. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2jQZ-qfyRAY&t=3s> (date of access: 28.12.2023).

²⁶⁷ Кальнофойський А. Про старожитність дому їхньої світлості князів, їхньої милості милостивих Святополк-Четвертинських // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus67.htm> (дата звернення: 18.11.2023).

А довершило це посилення кріпосного права в додаток з постійними набігами кочовиків, що породило нову ідентичність, що посилювалась на Півдні – козацтво, що разом зі зростаючою Московією висунуть свої претензії на давній Києво-Руський спадок.

Отже, Велике князівство Литовське, Королівство Польське та народжена ними Річ Посполита активно використовували, та модифікували киево-руський спадок. Для Великого князівства Литовського, руські державні інститути та традиції стали тим фундаментом, на якому виникла сама держава. ВКЛ – народжене шляхом поєднання сильних литовських протодержавних утворень, з сильними князівськими родами та розвиненою мілітарною структурою і киево-руської державної традиції, зосередженої в удільних князівствах етнічної Білорусі. Використовуючи руський спадок, ВКЛ вдалось з статусу «останнього язичника Європи», народу що перебував на другому плані, форсованими темпами перетворитись на одну з провідних, та найбільшу за розміром європейську державу. Висуваючи претензії на киево-руську спадщину, ВКЛ ґрунтувало свою зовнішньополітичну активність, взявши під контроль землі колишнього політичного центру Києво-Руської держави, та розширивши кордони за князя Вітовта від Чорного моря до Балтійського. Паралельно з цим, Королівство Польське, будучи носієм власних фундаментальних державотворчих традицій, використовувала свої претензії на руський спадок, задля задоволення своїх «східних амбіцій». Вершиною цієї політики стає утворення спільної держави Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського – Речі Посполитої.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було розглянуто історичний розвиток регіону Центрально-Східної Європи періоду пізнього середньовіччя та раннього модерну в контексті «руської історичної спадщини». Його поділено на три великі частини, присвячені різним аспектам.

Перший розділ «Стан наукової розробки проблеми» було присвячено дослідженню історіографії, джерельної бази, методології та методам дослідження. Досліджуючи історіографію проблеми, її було поділено на три основні групи: імперська та емігрантська наукова література, праці сучасних вітчизняних дослідників і дослідження сучасних зарубіжних науковців. Порівнюючи ці дослідження ми можемо побачити розвиток питання «руського історичного спадку» не тільки в контексті часовому, а й просторовому. Так, у роботах імперських та емігрантських науковців ключовою пронизуючою ідеєю є пошук та побудова української самоідентичності, спроба зв'язати територіальні культурні та геополітичні реалії України з її минулим. При цьому, у всій тій неймовірній концентрації на Україні та українському минулому, практично завжди на другий план ставилось або взагалі відміталось питання спільної історичної спадщини та ролі сусідніх народів, утворюваних ними держав, що не тільки претендували на «руський історичний спадок», але й включали певні його елементи у свою культуру та державу.

Сучасні українські дослідження, в більшій мірі, полишені цього недостатку, адже зараз головною концепцією є не виокремлення історичного шляху українських земель, а навпаки – долучення його до загальноєвропейського та світового історичного процесу. Сучасні дослідники, в переважній своїй кількості, набагато контактніше ставляться до досвіду та доробку іноземних науковців.

Розглядаючи дослідження зарубіжних історіографів, можна побачити розгляд питання «руського історичного спадку» зі сторони, побачити

відношення до нього та його оцінку не з україноцентричної позиції. Найбільш важливою, на нашу думку, із праць зарубіжних дослідників є литовська історіографія. Вона дозволяє побачити альтернативну литовську точку зору на процес формування Великого князівства Литовського (одного з претендентів на києво-руський спадок) та литовську оцінку впливу на їх державність Києво-Руської держави. Вона, у переважній кількості, хоч і описується з великою долею обережності та критики, проте, загалом, позитивно.

Дослідження джерельної бази, більшою мірою, засноване на розгляді основних (характерних для Києво-Руської держави) письмових історичних джерел – літописів, а також документів, виданих центральною (князівською чи королівською) владою. Так, до всіх цих джерел слід відноситись критично, беручи до уваги – ким та в яких умовах було створено те чи інше джерело.

Методологічною базою роботи послуговували такі дослідницькі принципи як: принцип історизму, літературний аналіз, принцип системності, історико-синхронний метод, критичний аналіз, історико-порівняльний метод, географічний метод, біографічний метод, хронологічний метод. Загалом, використана методична база допомогла проведенню комплексного дослідження.

Другий розділ присвячено дослідженню ролі Києво-Руської держави, особливостям її формування, розвитку, занепаду та загального її значення для подальшого розвитку регіону. Також зосереджено роль на одному з найбільших прямих спадкоємців Києво-Руської державності – Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Русь).

Києво-Руська держава стала визначним прикладом державності для регіону – образом сильного та величного минулого, до якого будуть прагнути та якому будуть наслідувати наступники. Формуванню цього унікального статусу посприяло поєднання кількох факторів: Києво-Руська державність стала першим глобальним прикладом державності для регіону, в цьому їй

допомогло вигідне геополітичне подожження, а також часовий проміжок її існування; їй вдалось створити свою унікальну державну традицію, засновану на використанні власної мови та системи письма в діловодстві, а також ортодоксального православного християнства. Загалом, можна стверджувати, що Києво-Руська держава зійшла на такий щабель розвитку, що її можна назвати цивілізацією – однією з трьох в ортодоксальному світі (разом з Ромеєю та Болгарським царством). І оскільки Русь була ближчою, зрозумілішою, а також – саме її державна традиція лягає в основу державницьких традицій регіону, то вона стала тим прикладом для наслідування. Києво-руський спадок – це той набір інституцій, за допомогою яких можна було створювати власну державність, і, опираючись на нього, можна було висловлювати та легітимізувати претензії на увесь регіон.

Занепад Києво-Руської держави призвів до вакууму влади, що допоможе вийти на «основну акторську сцену» тим, хто до цього, більшою мірою, перебував у «глядацькому залі історії», тобто периферійним князівствам, які почнуть заявляти свої претензії на колишній державницький центр – Київ. Основними такими претендентами стали Галицько-Волинське князівство, сама ординська держава (через свого посередника Володимиро-Суздальське/Московське князівство), Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське, а також – Королівство Польське, котре мало власну державницьку традицію, але чудово користалось руською спадщиною задля розширення сфери свого впливу на схід.

Галицько-Волинська держава є прямим нащадком Києво-Руської держави, її правителі напряму походили від старшої гілки династії Мономаховичів та неодноразово контролювали Київ. Князівство, хоч і розорювалось Ордою, однак йому вдавалось відроджуватись, попри неймовірну внутрішню розбіжність, закладеному в самому дуалізмі Галичини та Волині – двох основних його складових елементів. Князівство приймало активну участь у процесах зовнішньої політики не тільки з сусідніми йому державами (Польщею, Литвою, Угорщиною, Ордою), а й з

більш віддаленими землями Пруссії, Священною Римською Імперією, а також Святим престолом. Від останнього його правителі навіть отримали титул «короля Русі», тим самим отримавши визнання католицького світу на свої геополітичні претензії. Також князівство було залучене в глобальний проект оборони Західної Європи від ординської загрози. Галицько-Волинська держава прямим та одним з найяскравіших претендентів на Києво-Руський спадок, нажаль не змогла реалізувати свої претензії повною мірою, адже, по-перше, існувала у доволі несприятливий період часу, оточена сильними конкурентами, які мали претензії на її володіння. По-друге, правителям не вдалось досягти достатньої внутрішньої консолідації, викристалізувавши з галичан та волинян, а головне – з їх еліт нероздільну спільноту з єдиними інтересами. А по-третє, вона не зберегла власної князівської династії, що призвело до того, що війна за Галицько-Волинський спадок розірвала князівство.

Іншим, більш вдалим кандидатом на руську спадщину стало Велике князівство Литовське, повною назвою, ще й Руське та Жемайтійське (що явно демонструвало характер його претензій та самоусвідомлення). Упродовж XII–XIV ст. синкретичним шляхом з балтських племен литовців та жемайтів і руських удільних князівств земель сучасної Білорусі, було народжено унікальну синкретичну конструкцію – ВКЛ. Це історія зустрічі протодержавницьких форм суспільного устрою, у якого були князівські роди та сильна мілітарна структура, та регіону з розвинутими інститутами влади, проте із вгасаючими династіями, в умовах зовнішньої загрози. І цей взаємозв'язок, біологічною мовою, можна назвати симбіотичним – кожен учасник знайшов у ньому позитив. Підкріплювалось це відносною толерантністю литовців.

За правління князів Ольгерда, Ягайла та Вітовта литово-руська державність виходить на пік своєї могутності: корогва з «Вітісом» підноситься над Києвом, і над усією центральною Україною, сили ВКЛ виходять на Чорноморське узбережжя, витісняючи вплив Орди. При чому, за

регіоном зберігається широка автономія: у Києві, на Поділлі та Новгород-Сіверщині сидять власні князі, які формують власні династії. Князь Київський, у певні періоди часу навіть гордо називає себе великим князем. Загалом – це пік демонстрації великого киево-руського спадку, коли ВКЛ вдалось не тільки відстояти територіально претензії на Русь, а й отримати контроль над руською церквою, почавши процес відродження Київської митрополі. Також їх спадкоємці активно трансформують частину старих державних інститутів, таких як руське право «Руська правда», закладаючи їх в основу власної законодавчої системи «Литовських статутів».

Однак, унаслідок внутрішніх криз, проблем з легітимністю та зовнішньої загрози зі сходу (Московія виходить з-під впливу розгромленої та ослабленої Орди та починає висувати свої претензії на регіон), Литовському князівству доводиться робити вибір: або продовжувати вести боротьбу у тому вигляді, або долучати до литово-руського симбіозу ще одного учасника поляків – ще один великий слов'янський народ, котрий маючи власну державність, у своїх геополітичних амбіціях та зазіханнях починають також користуватись спадщиною киево-руською (Казимир Великий додає до свого титулу «господар і спадкоємець Русі», його наступники користуються «дідич Русі»). А в другій половині XVI ст. найвищою точкою цієї політики стало народження Речі Посполитої – спільної держави Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Королівства Польського. Руська частина його зберігала свою киево-руську спадщину – належала до православної церкви, користувалась руською мовою та судилась за Литовським статутом – дитиною руського права.

Таким чином, закладений Києво-Руською державою фундамент пережив свого засновника і упродовж сотень, а вже можна казати, і тисяч років, був основою для самоідентичності народів та побудови держав у регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1971. 199 с.
2. Брестейська унія / ред. Е. Л'їковський. Жовква : Накл. Чит. укр. богословів ім. Маркія. Шашкев. у Львові, 1916. 336 с.
3. Галицько-Волинський літопис. Київ : Центр навч. літ., 2018. 131 с.
4. Джузани А.-О. Наси́ровы разряды. Москва : Директ-Медиа, 2010. 141 с.
5. Древнерусские княжеские уставы / ред. Я. Н. Шапов. Москва : Наука, 1976. 241 с.
6. Законы, данные государству Великому князеству Литовскому, Русскому, Жемайтскому и другим светлейшим паном Сигизмундом, Божьей милостью королем польским, великим князем литовским, русским, прусским, жемайтским, мазовецким и других / ред. Р. М. Лащенко. Минск, 2005. 85 с.
7. Кальнофойский А. Тератургима или чудеса. Київ : Горлиця, 2013. 368 с.
8. Лащенко Р. М. Литовський статут, яко пам'ятник українського права. Прага : Укр. ун-т в Празі, 1923. 31 с.
9. Літопис Руський. Дніпро : Букіністика, 1989. 591 с.
10. Новгородская первая летопись / ред. А. М. Насонов. Київ : Book on Demand Ltd, 2019. 582 с.
11. Повість минулих літ. Київ, 1982. 226 с.
12. Руська правда / ред. Р. М. Лащенко. Прага : Державна друкарня в Празі, 1927. 19 с.
13. Слово про Ігорів похід / пер. з давньорус. М. Т. Рильський. Київ : Дніпро, 1974. 326 с.

14. Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трока, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Мінск : Коршунаў, 1959. Т. 1 : Вильно, 1843, с. XXII – XXIII. 335 с.
15. Супрасльський літопис / Изборник. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 12.10.2023).
16. Akta unji Polski z Litwą 1385-1791. Krakow : Polskiej akademji umiejętności i towarzystwa naukowego warszawskiego, 1932. 633 s.
17. Das Register Gregors VII. Bonn : Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1986. 523 s.
18. Die Chroniken der deutschen Städte / ed. by K. Hegel. Leipzig : Academie, 1923. 193 p.
19. Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 5, ks. 6, 1140-1240. Warszawa : Naukowe PWN, 2009. 401 s.
20. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig : Academie, 1903. 147 s.
21. Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507-1795). Krakow : Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab Anno, 1885. Т. 1. 624 s.
22. Rerum germanicarum: Annales bertiniani. Hannoverae et Lipsiae : Impensis bibliopolii hahniani, 1883. 193 p.
23. Sarbiewski M. K. Do rycerstwa polskiego ojczystą muzą. *Barok*. URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (data dostępu: 20.11.2023).
24. Unia Litwy z Polską. Dokumenty i wspomnienia / red. H. Mościcki. Warszawa – Lublin – Łódź, 1919.
25. Unia Lubelska 1569 roku Akty prawne / Люблінська Унія 1569 року Правові акти. Київ : Пол. акад. наук у Киє», 2019. 178 с.

Відео ресурси

26. Арістов В. Ю. 1240: Як монголи завоювали давній Київ // 10 запитань історіку, 2020. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L-0gGJ1iGKk> (дата звернення: 15.11.2023).
27. Зирянов Е. Тюрки: кочевая империя (Redroom), 2021. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bxokxREiMKY> (дата звернення: 16.11.2023).
28. Черкас Б. В. Спадщина Русі у Великому князівстві Литовському / Борис Черкас / БЕЗ БРОМУ / Локальна історія. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xFS1jbTCvUU&t=1s> (дата звернення: 10.12.2023).
29. Kowalski J. «Oda do rycerstwa polskiego» : Sarbiewski – Twardowski – Kowalski, 2017. *Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2jQZ-qfyRAY&t=3s> (date of access: 28.12.2023).

Література

30. Gerschenkron A. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge : Belknap Press of Harvard University, 1962. 457 p.
31. Rowell S. C. *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe*. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. Vol. 1. 375 p.
32. Žalimas D. *Lithuanian constitutionalism: The past and the present*. Vilnius : Baltijos kopija, 2017. 466 p.
33. Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского. Київ : Университетские известия, 1877. 132 с.
34. Балануца А. В. «Княжата головні» та «Княжата повітні» на Волині в XVI – в першій половині XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. 2006. № 6. С. 227–238.
35. Балануца А. В. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. 423 с.

36. Войтович Л. В. Княжа доба: Портрети еліти. Біла Церква : Олександр Пшонк., 2006. 781 с.
37. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович – Полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Т. 15. С. 115–124.
38. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. Львів : Добре серце, 2012. 184 с.
39. Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: Ескіз портрета // Львівський національний університет імені Івана Франка. 2011. С. 209–220.
40. Войтович Л. В. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львів. УН-ТУ. 2011. № 46. С. 17–41.
41. Волощук М. В. Угорські військові кампанії у галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу // Ін-т українознавства. НАН України. 2002. Т. 1, № 17. С. 99–104.
42. Гірняк Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний аспект // Теорія держави і права. 2017. № 2. С. 225–229.
43. Головка О. Русь і Польща у політичних взаємовідносинах середини XII ст. // Проблеми середньовічної історії. 2016. № 2. С. 46–55.
44. Гринин Л. Е. Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Волгоград : Учитель, 2006. 560 с.
45. Грицак Я. Й. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
46. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чортори, 1967. 578 с.
47. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ : Андронум, 2021. Т. 4. 542 с.
48. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Нью-Йорк : Книгоспілка, 1954. Т. 3. 596 с.

49. Гудавічус Е. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Санкт-Петербург : Valtrus, 2005. Т. 1. 678 с.
50. Дубонис А. Проблемы образования литовского государства и его отношений с Галицко-Волинским княжеством в новейшей историографии Литвы // Княжа доба: історія і культура. 2008. № 2. С. 142–157.
51. Епоха Вітовта в історії України: 1387-1430 / А. Бумблаускас та ін. Київ : Балтія-Друк, 2020. 208 с.
52. Каун С. Б. Привилей 20 февраля 1387 г. как исторический источник // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. 2014. № 9. С. 240–246
53. Кириченко Ю. М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України // Форум права. 2011. № 4. С. 361–366.
54. Клемберт С. Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство // Ruthenica. 2019. № XV. С. 141–167.
55. Контлер Л. История Венгрии: Тысячелетие в центре Европы. Москва : Весь мир, 2002. Т. 1. 669 с.
56. Котляр М. Ф. Київський Літопис XII століття: історичне дослідження. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 312 с.
57. Котляр М. Ф. Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі // Студії. Політика і право. 2015. Т. 3. С. 10–20.
58. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 200 с.
59. Лашенко Р. М. Литовський статут, яко пам'ятник українського права. Прага : Укр. ун-т в Празі, 1923. 31 с.
60. Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 34–47.

61. Новаченко Т. В. Становлення авторитету правителів Київської Русі // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 8.
62. Норкус З. «Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Київ : Критика, 2016. Т. 1. 442 с.
63. Овчиников О. Народи Центральної Європи за книгою Аль-Масуді (до питання про «державу волинян») // Народи центральної Європи. 2017. № 6.
64. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Москва, 1939. 248 с.
65. Ричка В. Ярослав Володимирович Галицький: чому «Осмомысл»? // Замітка. 2008. № 17. С. 345–350.
66. Стельникович С. Князь Роман Мстиславич // Історія України. 2015. № 10. С. 27–28.
67. Субтельний О. М. Україна історія. Київ : Либідь, 1992. 514 с.
68. Толочко П. П. Етнічна історія давньої України. Київ : Ін-т археології НАН України, 2000. 282 с.
69. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 387 с.
70. Чогуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Т. 10, № 11. С. 6–19.
71. Шевченко Н. В., Захарченко М. Г. Литовсько-український науковий проєкт «Спільна історична спадщина Великого князівства Литовського і пам'ять регіону Східної Європи» // Старожитності Лукомор'я. 2023. № 6. С. 86–94.
72. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 312 с.
73. Яковенко Н. М. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2006. 587 с.

74. Яковенко Н. М. Скільки істориків – стільки уній // Український гуманітарний огляд: проблеми. 2009. С. 9–42.

Довідникова література

75. Gudavičius E. Lietuvių žemių konfederacija // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/lietuviu-zemiu-konfederacija/> (date of access: 02.12.2023).

76. Gudavičius E. Mindaugas // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/mindaugas/> (date of access: 02.12.2023).

77. Варварцев М. М. Плано Карпіні // Енциклопедія історії України. URL: <http://surl.li/plziu> (дата звернення: 16.11.2023).

78. Галушка А. А. Ярославівська битва 1245 // Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 761.

79. Галушко К. Ю. Політичні процеси у Великому князівстві Литовському наприкінці 14 – у 1-й половині 15 ст. // Енциклопедія історії України. URL: <http://surl.li/rmхпw> (дата звернення: 10.12.2023).

80. Котляр М. Ф. Войшелк // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А–В. С. 605.

81. Русина О. В. Луцький з'їзд монархів 1429 // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 314.

82. Русина О. В. Пани-рада // Енциклопедія історії України. Київ, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 48.

83. Русина О. В. Сигізмунд Кейстutowич // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т. 9 : Прил–С. С. 549–550.

84. Сливка Ю. Ю. Галицька митрополія // Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. 10 : Г–Д. С. 29.

85. Шабульдо Ф. М. Володимир Ольгердович // Енциклопедія історії України. Київ, 2003. Т. 1 : А–В. С. 618.

86. Шабульдо Ф. М. Городельська унія 1413 // Енциклопедія історії України. Київ, 2004. Т. 2 : Г–Д. С. 169.

Інтернет ресурси

87. 1253 – коронація князя Данила // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/7/1253-koronasiya-knyazu-danyla> (дата звернення: 18.11.2023).
88. 1253 – коронація князя Данила // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0706P/> (дата звернення: 05.12.2023).
89. Bitwa pod Legnicą. Polska wobec nawały Mongołów // Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://historia.dorzeczy.pl/286960/bitwa-pod-legnica-polska-wobec-mongolow-i-smierc-henryka-poboznego.html> (дата доступу: 22.12.2023).
90. Creative assembly. Total War: Attila. Токіо : SEGA, 2015.
91. Klein C. How Ancient Rome Thrived During Pax Romana // History. URL: <https://www.history.com/news/pax-romana-roman-empire-peace-augustus> (date of access: 09.11.2023).
92. Pieczęcie królów polskich // Archiwa państwowe. URL: http://staropolska.pl/barok/MK_Sarbiewski/wybor.html (дата доступу: 05.11.2023).
93. Арістов В. Ю. 850-річчя плондрування Києва: перша українсько-російська війна чи князівська чвара? // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29812374.html> (дата звернення: 13.11.2023).
94. Берест П. То хто ж був першим королем Русі? // Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/to-khto-zh-buv-pershym-korolem-rusi/> (дата звернення: 16.11.2023).
95. Берковський В. Від монархів до повій – 590-річчя Луцького «саміту» // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707282.html> (дата звернення: 15.12.2023).
96. Головка О. 770-річчя коронації Данила: як галицько-волинський князь став королем Русі // Радіо Свобода.

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-770-richchya-koronatsiyi-danyla/32635035.html> (дата звернення: 17.11.2023).

97. Григорій Цамблак // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Григорій_Цамблак (дата звернення: 16.12.2023).

98. Грицак Я. Й. Київська держава між варягами і греками. Частина друга: греки // Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_kiyivska-derzhava-mizh-varyagami-i-grekami-castina-druga-greki/615900 (дата звернення: 12.11.2023).

99. Давидішковський договір // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Давидішковський_договір (дата звернення: 08.12.2023).

100. Єфросинія Анна // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Єфросинія-Анна> (дата звернення: 17.11.2023).

101. Історія міста // Володимир. Офіційний сайт міста. URL: <https://volodymyrgrada.gov.ua/istoriya-mista/> (дата звернення: 16.11.2023).

102. Кальнофойский А. Про старожитність дому їхньої світлості князів, їхньої милості милостивих Святополк-Четвертинських // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus67.htm> (дата звернення: 18.11.2023).

103. Каралюк П. Боротьба за руську спадщину в середині й другій половині XIV ст. // Дзеркало тижня. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/borotba-za-rusku-spadschinu-v-seredini-y-drugiy-polovini-xiv-st_.html (дата звернення: 20.11.2023).

104. Квятковський А. Знайдено могилу сина Данила Галицького. Справді? // Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/37558> (дата звернення: 08.12.2023).

105. Константинополь – Київ – Москва. Хронологія церковних відносин // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/father-son-and-holy-spirit/29600734.html> (дата звернення: 16.12.2023).

106. Лук'янюк В. Грюнвальдська битва // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0715P/> (дата звернення: 15.12.2023).

107. Лук'янюк В. Смерть великого князя Ольгерда // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0524P/> (дата звернення: 05.12.2023).
108. Мустафін О. Закон для всіх. Від київського привілею до першої вітчизняної конституції // Київ24. URL: <https://kyiv24.news/publications/zakon-dlya-vsih-vid-kyuivskogo-pryvileyu-do-pershoi-vitchyznyanoi-konstytuciyi> (дата звернення: 18.12.2023).
109. Парнікоза І. Ю. Українські сліди у Кракові. Нова столиця П'ястів // Експедиція XXI. URL: <https://expedicia.org/ukrainski-slidi-u-krakovi-nova-stoli/> (дата звернення: 07.11.2023).
110. Парнікоза І. Ю. Частина 1. Найдавніші свідчення / Część 1. Najstarsze świadectwa. URL: https://www.pslava.info/Kyiv_polske-slidy-kyeva-cykl-cz-1,331760.html (дата звернення: 07.11.2023).
111. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Чтиво. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petryk_Andrii/Ideolohiia_halytskoho_boiarstva_ta_ii_vplyv_na_transformatsiiu_Halytsko-Volynskoi_derzhavy.pdf (дата звернення: 16.11.2023).
112. Печерський А. Під тризубим гербом Великого князівства Руського: до 590-річчя битви на Мурафі // Арміяinform. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707282.html> (дата звернення: 15.12.2023).
113. Пономарьов В. Кирилиця та її творці – святі Кирило та Мефодій // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/930725.html> (дата звернення: 24.09.2023).
114. Сергійчук В. Українська державність у часи середньовіччя, яку визнавала Європа // Вікіпедія. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2384359-ukrainska-derzavnist-u-casi-serednoviccca-aku-viznavala-evropa.html> (дата звернення: 17.11.2023).
115. Снайдер Т. Піднесення Польського королівства та союз козаків і Польщі. Дев'ята лекція Тімоті Снайдера про історію України // Forbes.

URL: <https://forbes.ua/lifestyle/vosma-lektsiya-timoti-snaydera-pro-istoriyu-ukraini-polske-korolivstvo-i-kozaki-11112022-9705> (дата звернення: 07.10.2023).

116. Снайдер Т. Правління Ярослава Мудрого, руська мова і Велике князівство Литовське. Шоста лекція Тімоті Снайдера // Forbes. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/shosta-lektsiya-snaydera-27102022-9356> (дата звернення: 07.10.2023).

117. Старченко Н. Люблінська унія: як українці змінили «прописку» з литовської на польську // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30027589.html> (дата звернення: 22.12.2023).

118. Статутъ Великаго князства Литовскаго // Ізборник. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_01.htm (дата звернення: 30.10.2023).

119. Терещенко Ю. Великі князі литовські Гедимін та Ольгерд // День. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/velyki-knyazi-lytovski-hedymin-ta-olherd> (дата звернення: 09.12.2023).

120. Толочко П. П. Літописання // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult05.htm> (дата звернення: 02.09.2023).

121. Хроніка литовська й жмойтська // Ізборник. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm> (дата звернення: 20.10.2023).

122. Черкас Б. В. Битва на Синіх Водах. Як Україна звільнилася від Золотої Орди // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/30/66894/> (дата звернення: 09.04.2024).

123. Черкас Б. В. Борис Черкас: дізнатися все про свою минувшину, яка б вона не була скандальна чи болюча // Еспресо. URL: https://espreso.tv/article/2018/06/03/borys_cherkas (дата звернення: 09.05.2024).

124. Черкас Б. В. Історик Борис Черкас: «Князі вважали Київ головним містом: хто править Києвом, той править територією» // Урядовий кур'єр.

URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/istorik-boris-cherkas-knyazi-vvazhali-kiyiv-golovn/> (дата звернення: 10.04.2024).

125. Черкас Б. В. Як Київське князівство стало воєводством, а «слуги» – козаками // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30489017.html> (дата звернення: 09.12.2023).

126. Чехович В. А. Судово-адміністративна реформа 1564–66 // Leksika. URL: https://leksika.com.ua/19790505/legal/sudovo-administrativna_reforma_1564-66 (дата звернення: 20.12.2023).

127. Чорна С. Галицько-Волинське князівство – продовжувач держави «Руської землі» // Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/346190> (дата звернення: 16.11.2023).

128. Шурхало Д. «500 років знадобилося, щоб повернутися до передмонгольської чисельності населення» – дослідник про завоювання Києва Батиєм // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istorychna-svoboda-kyivska-rus-batyj/30986656.html> (дата звернення: 15.11.2023).